

सरल संस्कृत

(भाग १)

१०३४४

कौशिकगम विद्यहरराम महेता

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૩૪૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સ્ત્રી સંસ્કૃત

વિષય ગ ૨ : ૮૪૪ : નં ૩૫

सरल संस्कृत

(भाग १)

रचनार

कौशिकराम विघ्नहरराम महेता, . ए.
विद्याधिकारी, भावनगर

आवृत्ति २ जी—नकल २५००

आ आवृत्ति बेचघाना कुल हक धराधनार
रतिलाल नरोत्तमदासनी मंडळी
कापड बजार, भावनगर

सर्व हक स्वाधीन

मूल्य ६ आना

અભિપ્રાય

સુજ્ઞ ભાઈશ્રી—

આપનું 'સરલ સંસ્કૃત' મળ્યું છે. આભારી થયો છું.
હું તે વાંચી ગયો છું. મને તે ગમ્યું છે. ઉમેદ રાખું છું
કે બીજા ભાગો વહેલા બહાર પાડી શકશો.

અમદાવાદ
પોષ વદિ ૬

મી. હનુમાસ ગાંધીના
બંદી મુતરમ્.
૧૦/૪/૨૧
ગુજરાતી વિદ્યાલય

અમદાવાદ—ટંકશાળમાં ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
મળ્યાં વંદ ત્રીકમલાલે છાપ્યું તે ભાવનગરમાં
પ્રકાશકે પ્રસિદ્ધ કર્યું. તા. ૩૦-૧૦-૨૧

પ્રસ્તાવના.

(પહેલી આવૃત્તિની)

આછી મહેનતે વિદ્યાર્થીઓનો સંસ્કૃતમાં પ્રવેશ કરાવી શકે એવો ક્રમ રચવાના વિચારમાં મારું મગજ કેટલાક વખતથી રોકાયેલું રહેતું હતું, એવામાં મારાં પરોપકારી ધર્મ-ભગિની શ્રીમતી બાજુગૌરીબહેન તથા શ્રીમતી શિવગૌરી-બહેન તરફથી વનિતાવિશ્રામવગેરે સંસ્થાઓમાટે એવા ક્રમની સ્નેહભર્યા આગ્રહથી માગણી થતાં આ લઘુ પુસ્તકનો ઉદ્ભવ થયો છે.

દશથી બાર વર્ષનો કુમાર અને તેટલી જ ઉંમરની કુમારિકા આ પુસ્તકનો પોતાની મેળે આરંભ કરી શકશે. જ્યાં તેની ગતિ નહિ થાય ત્યાં શિક્ષકની સહયોગમાત્રની જરૂર રહેશે. મોટી ઉંમરનાં સ્ત્રીપુરુષોને તો એવા ઇસારાની ભાગ્યે જ જરૂર જણાશે.

સંસ્કૃત સાહિત્યવિષે અનુરાગ પ્રકટાવવાઅર્થે, વ્યાકરણનો ભાર ઓછો કરવામાટે, અને ઉત્તમ નીતિસંસ્કારો અભ્યાસક્રમાં પાડવાના હેતુથી વચ્ચે વચ્ચે સુભાષિતોના પાઠોની યોજના કરવામાં આવી છે.

લેખકનો આ પ્રયાસ સફળ થયેલો લેખાશે તો ઉત્તરોત્તર બાજુ ભાગા પ્રકટ કરવા તે પ્રેરાશે.

લાવનગર,

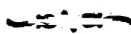
૧૯૭૩ કાર્તિક.

} કૌશિકરામ વિઘ્નહરશામ મહેતા.

શિક્ષકોને સૂચના.

૧. ઉચ્ચારની શુદ્ધિતરફ ખાસ લક્ષ આપવું.
૨. એક દિવસમાં એક પાઠ કરતાં વધારે અભ્યાસ કરાવવો નહિ. સમય ખચત રહે તો પાછલા પાઠ પાકા કરાવવામાં તે ગાળવો.
૩. સુભાષિતો સુકંઠથી ગવાડવાં અને કંઠસ્થ કરાવવાં, તેમાંના શબ્દો છૂટા પડાવવા અને તેના અર્થ કરાવવા.
૪. પ્રત્યેક ધાતુ, નામ તથા વિશેષણનાં રૂપ તૈયાર કરાવવાં.
૫. પુસ્તક પૂરું થઈ રહ્યા પછી નવાં નવાં જે સંધિઓનો પ્રયોગ થઈ શકે એમ હોય ત્યાં ત્યાં તે તે સંધિઓનો પ્રયોગ કરાવવો. સંધિવિનાનાં વાક્ય આ હેતુથી આપવામાં આવ્યાં છે.
૬. શુદ્ધ લેખનપર ખાસ લક્ષ આપવું. રૂપો, વાક્યો તથા સુભાષિત વખતોવખત લખાવવાં.
૭. આપેલા શબ્દોથી નવાં વાક્યો ડોઝ ડોઝ વાર વિદ્યાર્થી-પાસે રચાવવાં.

સરલ સંસ્કૃત

પાઠ ૧

મંગલાચરણ

આલમ્બે જગદાલમ્બં હેરમ્બચરણામ્બુજમ્ ।

શુષ્યન્તિ યત્રજઃસ્પર્શાત્ સઘઃ પ્રત્યૂહવાર્ધવઃ ॥ ૧ ॥

આલમ્બે હું અવલંબન કરું છું, આશ્રય લઉં છું

જગત્—આલમ્બં જગતના આધારરૂપ

હેરમ્બ—ચરણ—અમ્બુજમ્ ગણપતિના ચરણકમલને

શુષ્યન્તિ સુકાય છે

યદ્—રજઃ—સ્પર્શાત્ જેની રજના સ્પર્શથી

સઘઃ ઝડ

પ્રત્યૂહ—વાર્ધવઃ વિધનના સમુદ્રો.

અર્થ—જે જગતના આધારરૂપ છે અને જેની રજના સ્પર્શથી વિધનના સમુદ્રો ઝડ સુકાઈ જાય છે એવા ગણપતિના ચરણકમલનો હું આશ્રય લઉં છું.

પાઠ ૨

મંગલાચરણ

યા કુન્દપુષ્પ-હાર-ધવલા યા શુભ્રવસ્ત્રા-ભૂતા
યા વીણા-વર-દણ્ડ-મણ્ડિત-કરા યા પ્રવેત-પદ્મા-સના ।
યા બ્રહ્મા-ચ્યુત-શંકર-પ્રભૃતિ-ભિદે-વૈઃ સદા વન્દિતા
સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃશેષ-જાડ-અપહા ॥૨॥

યા (અધે ઠેકાણે) જે

કુન્દ-હન્દુ-તુષાર-હાર-ધવલા કુંદપુષ્પ, ચંદ્ર, હિમ અને
હારજેવાં ગોરાં

શુભ્ર-વસ્ત્ર-આવૃતા ધોળાં વસ્ત્રથી વીંટાયલાં

વીણા-વર-દણ્ડ-મણ્ડિત-કરા વીણાના શ્રેષ્ઠ દંડથી શો-
ભાયમાન હાથવાળાં

પ્રવેત-પદ્મ-આસના ધોળા કમળના આસનવાળાં

બ્રહ્મા-અચ્યુત-શંકર-પ્રભૃતિ-ભિઃ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર વગેરે

દેવૈઃ દેવોવડે સદા હમેશાં વન્દિતા વંદન કરાયલાં

સા તે માં મને પાતુ રક્ષણ કરો સરસ્વતી સરસ્વતી

ભગવતી ઐશ્વર્યવાળાં દેવી

નિઃશેષ-જાડ-અપહા સકલ જડતાને દૂર કરનાર.

અર્થ—જે ઐશ્વર્યવાળાં સરસ્વતી દેવી કુંદપુષ્પ, ચંદ્ર,
હિમ અને હારજેવાં ગોરાં છે, ધોળાં વસ્ત્રથી વીંટાયલાં છે,
વીણાના શ્રેષ્ઠ દંડથી શોભાયમાન હાથવાળાં છે, ધોળા કમ-
ળના આસનવાળાં છે, બ્રહ્માવિષ્ણુશંકરવગેરે દેવોવડે હમેશાં
વંદન કરાયલાં (માન પામેલાં) છે અને સકલ જડતાને
દૂર કરનારાં છે તે મારું રક્ષણ કરો.

પાઠ ૩

સ્વર અને વ્યંજન

૧. નીચેના વર્ણો સ્વર કહેવાય છે: તેમનો પોતાની મેળે ઉચ્ચાર થઈ શકે છે.

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ૠ, ઌ, ડ્ર, ઍ, ઓ, ઔ.

૨. નીચેના વર્ણો વ્યંજન કહેવાય છે: તેમનો પોતાની મેળે એટલે સ્વરની મદદવિના ઉચ્ચાર થઈ શકતો નથી.

ક, છ, ગ, ઘ, ઙ; ચ, જ, ઝ, ઞ; ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ; ત, થ, દ, ધ, ન; પ, ફ, બ, મ; ય, ર, લ, વ; શ, ષ, સ; હ.

૩. ઉપરાંત અનુસ્વાર, અને : વિસર્ગ એ વર્ણો પણ છે. અંતકરણ શબ્દમાં અ ઉપર અનુસ્વાર છે, અને તે પછી વિસર્ગ છે.

પાઠ ૪

સ્વરવિભાગ અને વ્યંજનવિભાગ

૪. નીચેના ટુંકા ઉચ્ચારવાળા સ્વરો હ્રસ્વ સ્વર કહેવાય છે:—અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ.
૫. નીચેના લાંબા ઉચ્ચારવાળા સ્વરો દીર્ઘસ્વર કહેવાય છે:—આ, ई, ऊ, ऋ, ए, ऐ, औ, औ.
૬. નીચેના વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર ગળામાંથી થાય છે તેથી તે કંઠસ્થાની કહેવાય છે:—ક, ख, ग, घ, ङ.
૭. નીચેના વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર તાળવાના આગલા ભાગની મદદથી થાય છે તેથી તે તાલુસ્થાની કહેવાય છે:—च, छ, ज, झ, ञ.
૮. નીચેના વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર તાળવાના ઉપલા ભાગની મદદથી થાય છે તેથી તે મૂઢસ્થાની કહેવાય છે:—ट, ठ, ड, ढ, ण.
૯. નીચેના વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર દાંતની મદદથી થાય છે તેથી તે દંતસ્થાની કહેવાય છે:—त, थ, द, ध, न.
૧૦. નીચેના વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર આઠની મદદથી થાય છે તેથી તે આઠસ્થાની કહેવાય છે:—प, फ, ब, भ, म.
૧૧. નીચેના વ્યંજનો અડધા સ્વર અને અડધા વ્યંજન છે તેથી તે અર્ધસ્વર અથવા અંતઃસ્થ કહેવાય છે:—य, र, ल, व.
૧૨. નીચેના વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર સીસકારી જેવો થાય છે તેથી તે ઊષ્મા કહેવાય છે:—श, ष, स.
૧૩. નીચેના વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર ફેફસાંમાંથી હવા નેરથી બહાર કાઢવાથી થાય છે તેથી તે મહાપ્રાણ કહેવાય છે:—ह.

પાઠ ૫

સ્વરવિભાગ અને વ્યંજનવિભાગ.

૧૪. નીચેના વ્યંજનનો ઉચ્ચાર ક્રમગણ છે તેથી તે ઘોષ કહેવાય છે:—

ગ્ જ ઢ્ ઢ્ બ્; ઘ્ ઘ્ ઢ્ ધ્ મ્; હ્ જ્ ણ્ ન્ મ્; ય્ ર્ લ્ વ્ હ્.

(એમાં કંઠસ્થાની, તાલુસ્થાની, મૂર્ધસ્થાની, દંત-સ્થાની અને ઓપ્સ્થાની એના ત્રીજા, ચોથા તથા પાંચમા વ્યંજનોત્તો, અર્ધસ્વરોત્તો તથા મલાપ્રાણોત્તો—એમ એકેદર ૨૦ વ્યંજનોત્તો સમાવેશ થાય છે.)

૧૫. નીચેના વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કડોર છે તેથી તે અઘોષ કહેવાય છે:—

ક્ ચ્ ટ્ ત્ પ્; ક્ષ્ છ્ ઠ્ થ્ ફ્; શ્ ષ્ સ્.

(એમાં કંઠસ્થાની વગેરેના પહેલા અને બીજા વ્યંજનોત્તો, તથા ત્રીજા વ્યંજનનો—એમ કુલ ૧૩ વ્યંજનોત્તો સમાવેશ થાય છે.)

૧૬. નીચેના વ્યંજનોત્તો ઉચ્ચાર ભુદે ભુદે ફેકાણે જીલના અડકવાથી થાય છે તેથી તે સ્પર્શ કહેવાય છે:—

ક્ ક્ષ્ ગ્ ઘ્ જ્; ચ્ છ્ જ્ ઝ્ જ્; ટ્ ઠ્ ઢ્ ણ્; ત્ થ્ દ્ ધ્ ન્;
પ્ ફ્ બ્ મ્ મ્.

૧૭. આકીના નીચેના વ્યંજનો અસ્પર્શ કહેવાય છે:—

ય્ ર્ લ્ વ્; શ્ ષ્ સ્; હ્.

૧૮. નીચેના વ્યંજનનો ઉચ્ચાર નાકમાંથી થાય છે તેથી તે અનુનાસિક કહેવાય છે:—ક્ જ્ ણ્ ન્ મ્.

પાઠ ૬

મુખાવિત

કેચિદ્ વદન્તિ ધનહીનજનો જઘન્યઃ
 કેચિદ્ વદન્તિ ગુણહીનજનો જઘન્યઃ ।
 ધીરા વદન્ત્યશ્વિલશાસ્ત્રચર્યં નિશમ્ય
 નારાયણસ્મરણહીનજનો જઘન્યઃ ॥ ૩ ॥

કેચિદ્ કાઠ

વદન્તિ કહે છે

ધન-હીન-જનઃ ધનરહિત મનુષ્ય

જઘન્યઃ (ત્રણે ઠેકાણે) અધમ, કનિષ્ઠ

કેચિદ્ વદન્તિ કાઠ કહે

ગુણ-હીન-જનઃ ગુણરહિત મનુષ્ય

ધીરાઃ બુદ્ધિમાન પુરુષો વદન્તિ કહે છે

અશ્વિલ-શાસ્ત્ર-ચર્યં સર્વ શાસ્ત્રોના સમૂહને

નિશમ્ય શ્રવણ કરીને

નારાયણ-સ્મરણ-હીન-જનઃ પ્રભુસ્મરણરહિત મનુષ્ય.

અર્થ—કાઠ કહે છે ધનરહિત મનુષ્ય કનિષ્ઠ છે, કાઠ
 કહે છે ગુણરહિત મનુષ્ય કનિષ્ઠ છે; બુદ્ધિમાન પુરુષો તો
 સર્વ શાસ્ત્રોના સમૂહને શ્રવણ કરીને કહે છે કે પ્રભુસ્મરણ-
 રહિત મનુષ્ય કનિષ્ઠ છે.

પાઠ ૭

સંધિ

૧૯. વ્યંજન પછી સ્વર આવે તો વ્યંજનની ખોડાની નિશાની ૨ ઉડી જાય છે, અને વ્યંજનમાં સ્વર મળી જાય છે; અન્+આવર=અનાવર । મામ્+અપિ=મામપિ ।

સંધિ કરો:—

અહમ્ + અસ્મિ ।

ચિદ્ + આનન્દ ।

અન્ + અસૂયા ।

વચનમ્ + અબ્રવીત્

દિગ્ + અન્ત ।

આચાર્યમ્ + ઉપસંગમ્ય ।

સદ્ + ઉપદેશ ।

ગતાસૂત્ર + અગતાસૂત્ર ।

૨૦. અ પછી અ આવે તો બન્ને સ્વરને બદલે આ મુકાય છે. જેમકે લાભ+અલાભ=લાભાલાભ । અજર+અમર=અજરામર ।

સંધિ કરો:—

જય + અજય ।

દેશ + અભિમાન ।

પર + અવર ।

પદ્મ + અમૃત ।

માન + અપમાન ।

પક્ક + અક્ષ ।

વક્ષ + અલંકાર ।

ચરણ + અરવિન્દ ।

સ્થલ + અન્તર ।

મુર + અરિ ।

કાલ + અન્તર ।

શત + અવધાન ।

પરમ + અર્થ ।

મમ + અપિ ।

બ્રહ્મ + અણદ ।

અત્ર + અસ્તિ ।

મધ્ય + અહ્ન ।

અત્ર + અથ ।

દક્ષ + અવતાર ।

ન + અસ્તિ ।

સાર + અંશ ।

સ + અદ્ + અજ્ઞ ।

ચર + અચર ।

ન + અનુસોચન્તિ ।

પાઠ ૮

સુભાષિત

શ્રૂયતાં ધર્મસર્વસ્વં શ્રુત્વા ચૈવાવધાર્યતામ્ ।

આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સંમાચરેત્ ॥ ૪ ॥

શ્રૂયતાં શ્રવણ કરાઓ.

ધર્મ-સર્વસ્વં ધર્મનું સર્વસ્વ, ધર્મનો સાર

શ્રુત્વા શ્રવણ કરીને

ચ અંતે એવ નિશ્ચે, ખચીત

અવધાર્યતામ્ ધારણ કરાઓ.

આત્મનઃ પોતાને

પ્રતિકૂલાનિ પ્રતિકૂલ, અણુગમતી વસ્તુઓ.

પરેષાં બીજાને, બીજા તરફ

ન નહિ સમાચરેત્ આચરણ કરવી નોંધઓ.

અર્થ—ધર્મનો સાર સાંભળો અંતે સાંભળીને ધારણ કરો—પોતાને અણુગમતું હોય એવું આચરણ બીજા તરફ કરવું નહિ.

પાઠ ૯

સંધિ

૨૧. અ પછી આ આવે તો બન્ને સ્વરને બદલે આ મુકાય છે; જેમકે પરમ+આનન્દ=પરમાનન્દ ।

૨૨. આ પછી અ આવે તો બન્ને સ્વરને બદલે આ મુકાય છે; જેમકે વિદ્યા+અર્થી=વિદ્યાર્થી ।

૨૩. આ પછી આ આવે તો બન્ને સ્વરને બદલે આ મુકાય છે; જેમકે ક્ષુધા+આતુર=ક્ષુધાતુર ।

સંધિ કરો:—

જીવ + આત્મા ।	કલા + અવતાર ।
ભાષા + અન્તર ।	મહા + આત્મા ।
વિદ્યા + આનન્દ ।	સિંહ + આસન ।
દ્રોણ + આચાર્ય ।	ગંગા + આભ્યાન ।
વૃણ્ઠકા + અરણ્ય ।	દ્વાદશ+ આદિત્ય ।
વસન્ત + આગમ ।	મહા + આશય ।

પાઠ ૧૦

સુભાષિત

ઋર્ધ્વબાહુર્ધિરૌમ્યેષ ન ચ કશ્ચિચ્છૃણોતિ મે ।

ધર્માદર્થશ્ચ કામશ્ચ સ કિમર્થં ન સેવ્યતે ॥ ૬ ॥

ઋર્ધ્વ-બાહુ: ઉંચા છે હાથ જેના, ઉંચા હાથ કરી

ધિરૌમિ પોકારું છું

અર્થ: આ ન નહિ ચ અને

કશ્ચિત્ ક્રોધ

શૃણોતિ સાંભળે છે મે મારું

ધર્માત્ ધર્મથી

અર્થ: અર્થ, ધન ચ અને

કામ: કામ ચ અને

સ: તે કિમર્થ શામાટે

ન નહિ સેવ્યતે સેવન કરાય છે.

અર્થ—ઉંચા હાથ કરી આ હું પોકારું છું પરંતુ
મારું ક્રોધ સાંભળતું નથી—ધર્મથી અર્થ અને કામની સિદ્ધિ
છે તો તેનું સેવન શામાટે કરાતું નથી ?

પાઠ ૧૧

સંધિ

૨૪. હ અથવા હૈ પછી હ અથવા હૈ આવે તો બન્ને સ્વરોને બદલે હૈ મુકાય છે; જેમકે ગિરિ+હન્દ્ર=ચિરોન્દ્ર ।

સંધિ કરો:—

ગિરિ + હૈશ ।	પાર્વતી+ હન્દિરા ।
ભત્તિ + હન્દ્રિય ।	રવિ + હન્દુ ।
ભમ્મિ + હૃષ્ટ ।	લક્ષ્મી + હૈશ ।
પરિ + હૈશા ।	મવાની+ હન્દ્રાણી ।

૨૫. ડ અથવા ડ પછી ડ અથવા ડ આવે તો બન્ને સ્વરોને બદલે ડ મુકાય છે; જેમકે ગુરુ+ડપદેશ=ગુરુપદેશ ।

સંધિ કરો:—

ભાનુ + ઉદય ।	સિન્ધુ + ઝર્મિ ।
પ્રભુ + ઉપાસના ।	પૃથુ + ઝરુ ।
હન્તુ + ઉપમા ।	ચમ્પૂ + ઝર્જિત ।
બધ્નુ + ઉદ્ગ્રાહ ।	સરયૂ + ઝત્તરણ ।

૨૬. જ અથવા જા પછી હ અથવા હૈ આવે તો બન્ને સ્વરોને બદલે જ મુકાય છે; જેમકે પરમ+હૈશ્વર=પરમેશ્વર ।

સંધિ કરો:—

રમા + હૈશ ।	યથા + હૃષ્ટ ।
જર + હૈશ ।	પૂર્ણ + હૃદુ ।
ગજ + હૈશ ।	રાજ + હન્દ્ર ।
પ્રજ્ઞા+ હૈશ ।	પર + હૃષ્ટા ।

ઘાઠ ૧૨

સુભાષિત

કસ્યાચિત્ કિમપિ નો હરણીયં

મર્મવાક્યમપિ નોચ્ચરણીયમ્ ।

શ્રીપતેઃ પદયુગં સ્મરણીયં

લીલયા ભવજલં તરણીયમ્ ॥ ૬ ॥

કસ્યચિત્ કાંઈનું

કિમપિ કંઈ પણ

નો નહિ હરણીયમ્ હરણ કરવાયોગ્ય

મર્મ-વાક્યમ્ હૃદયનાં મર્મને વીધે એવું વાક્ય

અપિ પણ ન નહિ

ઉચ્ચરણીયમ્ ઉચ્ચારવાયોગ્ય

શ્રી-પતેઃ લક્ષ્મીના પતિનું, પ્રભુનું

પદ-યુગં ચરણની જોડી

સ્મરણીયં સ્મરણ કરવાયોગ્ય

લીલયા સહેજથી, રમતમાં

ભવ-જલં સંસારનું જળ, સંસારરૂપ સમુદ્ર

તરણીયમ્ તરવાયોગ્ય.

અર્થ—કાંઈનું કંઈ ચોરવું નહિ, બીજાનાં હૃદયનાં મર્મને વીધે એવું વાક્ય પણ ઉચ્ચારવું નહિ, પ્રભુના ચરણોનું સ્મરણ કરવું; એ પ્રમાણે રમતમાં સંસારસમુદ્રને તરી જવો.

પાઠ ૧૩

સંધિ

૨૭. અ અથવા આ પછી ડ અથવા ડ આંવે તો બન્ને સ્વરને બદલે ઐ મુકાય છે; જેમકે માગ્ય+વદ્ય=માગ્યોવદ્ય ।

સંધિ કરો:—

હિત + ઉપદેશ ।	લમ્બ + ઉદર ।
પુરુષ + ઉત્તમ ।	મહા + ઉદાર ।
નર + ઉત્તમ ।	ફલ + ઉદ્ગમ ।
ઉત્તર + ઉત્તર ।	ધીર + ઉદાત્ત ।
ઉત્તમ + ઉત્તમ ।	ધર્મ + ઉન્નતિ ।
સૂર્ય + ઉદય ।	પર + ઉપકાર ।
વિષય + ઉપભોગ ।	ચલ + ઝર્મિ ।
રંભા + ઝરુ ।	ગંગા + ઉદક ।
દેશ + ઝરુર્ષ ।	જીર્ણ + ઉદ્ધાર ।

૨૮. અ અથવા આ પછી ઋ અથવા ઋ આંવે તો બન્ને સ્વરને બદલે અર્ મુકાય છે; જેમકે રાજ+ઋષિ=રાજર્ષિ ।

સંધિ કરો:—

બ્રહ્મ + ઋષિ ।	પદ્મ + ઋત્વિજ: ।
મહા + ઋષિ ।	સપ્ત + ઋષય: ।
તવ + ઋદ્ધિ: ।	વસન્ત + ઋતુ ।
મહા + ઋક્ષ ।	સમ + ઋણમ્ ।

પાઠ ૧૪

સુમાર્ષિત

કર્તવ્યમેષ કર્તવ્યં પ્રાણૈઃ કણ્ઠગતૈરપિ ।

અકર્તવ્યં ન કર્તવ્યં પ્રાણૈઃ કણ્ઠગતૈરપિ ॥ ૭ ॥

કર્તવ્યમ્ કરવાયોગ્ય, કરજ

એવ અચીત, નિશ્ચયે, જ

કર્તવ્યમ કરવાયોગ્ય

પ્રાણૈઃ પ્રાણુવડે

કણ્ઠગતૈઃ કંઠે ગયલા, કંઠે આવેલા

અપિ પણુ

અકર્તવ્યમ્ ન કરવાયોગ્ય

અ નહિ કર્તવ્યમ્ કરવાયોગ્ય

પ્રાણૈઃ કણ્ઠગતૈઃ અપિ ઉપર પ્રમાણે.

અર્થ—કંઠે પ્રાણ આવે તોપણ કરવાયોગ્ય જ કરવું,
અને કંઠે પ્રાણ આવે તોપણ ન કરવાયોગ્ય ન જ કરવું.

પાઠ ૧૫

આજ્ઞાર્થ

શબ્દો

સત્ર અહિં	આગચ્છ આવ
અધઃ નીચે	સ્રન ખણુ, ખોદ
અણુના હમણાં	ગણય ગણુ
એવમ્ એમ	જીવ જીવ
ચિર લાંબો વખત	તિષ્ઠ ઉભો રહે, રહે
ક્ષટિતિ ઝટ	પઠ પઢ, બણુ
તત્ર ત્યાં	પશ્ય બો
પધ્વા પધી	પૃષ્ઠ પૂછ
પુનર્ ફરી	વદ કહે
પુનઃ પુનઃ ફરી ફરી	વસ વાસ કર, રહે

અર્થ કરો:—

ચિરમ્ જીવ ।	અણુના તિષ્ઠ ।
ક્ષટિતિ વદ ।	તત્ર પશ્ય ।
પુનર્ ગણય ।	અધઃ સ્રન ।

સંસ્કૃત કરો:—

ફરી ફરી બણુ.	ઝટ આવ.
પધી પૂછ.	ત્યાં વાસ કર.
અહિં આવ.	એમ બણુ.

પાઠ ૧૬

સુભાષિત

યદ્ દુસ્તરં યદ્ દુરાપં યદ્ દુર્ગં યદ્ દુષ્કરમ્ ।
સર્વં તુ તપસા સાધ્યં તપો દિ દુઃખોત્તરમ્ ॥ ૮ ॥

યદ્ ને

દુસ્તરં દુઃખવડે તરી શકાય એવું

યદ્ ને

દુરાપં દુઃખવડે મેળવી શકાય એવું

યદ્ ને દુર્ગં દુઃખવડે જઈ શકાય એવું

યદ્ ને ચ અને

દુષ્કરમ્ દુઃખવડે કરી શકાય એવું

સર્વં બધું તુ તો

તપસા તપવડે

સાધ્યં સાધી શકાય એવું

તપઃ તપ હિ ખરે, ખચીત

દુરતિક્રમમ્ દુઃખવડે ઓળંગી શકાય એવું.

અર્થ—ને દુઃખવડે તરી શકાય એવું છે, ને દુઃખવડે
મેળવી શકાય એવું છે, ને દુઃખવડે જઈ શકાય એવું છે, અને
ને દુઃખવડે કરી શકાય એવું છે તે બધું તપવડે સાધી શકાય
એવું છે; તપ ખરે દુઃખથી ઓળંગી શકાય એવું છે.
(તપની સત્તાને રોકવી એ ઘણું કઠિન કામ છે.)

પાઠ ૧૭

આજ્ઞાર્થ

શબ્દો

પુરઃ આગળ	ક્રિત્તિ ઉઠ
પ્રાતર્ સવારે	કથય કહે
બહિઃ બહાર	કુપ્ય ગુસ્સે થા
મા મા, નહિ	ક્રીદ રમ
શનૈઃ ધીરે	ગચ્છ જા
જઃ આવતી કાલે	ચોરય ચોર
સઘઃ ઝટ	જલ્પ બબડ
સાયમ્ સાંજે	ધાવ દોડ
સુષ્ટુ સારી રીતે	મળ બોલ, કહે
સ્વયમ્ જાતે	સ્મર યાદ કર

અર્થ કરોઃ—

મા જલ્પ ।	સુષ્ટુ મળ ।
બહિઃ તિષ્ઠ ।	સઘઃ સ્મર ।
સ્વયમ્ ગચ્છ ।	ક્રિત્તિ કથય ।

સંસ્કૃત કરોઃ—

આગળ દોડ.	બહાર રમ.
સવારે ઉઠ.	ચોર મા.
ગુસ્સે થા મા.	ધીરે દોડ.
ફરી કહે.	આવતી કાલે સાંજે આવ.

પાઠ ૧૮

સુભાષિત

સત્તાં સત્તપદી મૈત્રી ત્રિપદી સત્સત્તાં ભવેત્ ।
 સત્સત્સુ ચ મહાન્તો યે તેષાં મૈત્રી પદે પદે ॥ ૧ ॥
 સત્તાં સન્નનોની

સત્ત-પદી સાત પગલાંવાળી અથવા સાત શબ્દવાળી
 મૈત્રી મિત્રાચારી

ત્રિ-પદી ત્રણ પગલાંવાળી અથવા ત્રણ શબ્દવાળી
 સત્સત્તાં સન્નનોમાં જે સન્નન છે તેમની
 ભવેત્ હોય

સત્સત્સુ સન્નનોના સન્નનમાં જ અને
 મહાન્તઃ મોટા યે જે

તેષાં તેમની મૈત્રી મિત્રાચારી

પદે પદે પગલે પગલે, શબ્દે શબ્દે.

અર્થ—સન્નનોની મિત્રાચારી સાત પગલાં સાથે ચાલ-
 વાથી અથવા સાત શબ્દ બોલવાથી થાય છે, સન્નનોમાં
 જે સન્નન છે તેમની મિત્રાચારી ત્રણ પગલાં સાથે ચા-
 લવાથી અથવા ત્રણ શબ્દ બોલવાથી થાય છે, અને સન્ન-
 નોના સન્નનમાં જે મોટા છે તેમની મિત્રાચારી તો પગલે
 પગલે અથવા શબ્દે શબ્દે થાય છે.

પાઠ ૧૯

ધાતુ, ક્રિયાપદ, કાઠ

૨૯. જવું, ઉઠવું, દોડવું, ખોલવું, રમવું, મારવું, એ વગેરે ક્રિયાઓ કહેવાય છે, અને જાઉં છું, ઉઠીશ, દોડ્યો, ખોલ, રમશે, મારે એ વગેરે શબ્દો ક્રિયાપદ કહેવાય છે.

૩૦. જમીનમાંથી જેમ સોનું, રૂપું, લોહું વગેરે ધાતુઓ ખોદી કાઢવામાં આવે છે તેવારે તે કાચી ધાતુઓ કહેવાય છે અને તેમને શુદ્ધ કરી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, તેમ જવું ઉઠવું, દોડવું વગેરે ધાતુઓ કહેવાય છે, અને જાઉં છું, ઉઠીશ, દોડ્યો વગેરે તૈયાર કરેલા શબ્દો ક્રિયાપદ કહેવાય છે.

૩૧. સંસ્કૃતમાં ધાતુઓના અનેક વર્ગો હોય છે અને તે તે વર્ગોના જુદા જુદા નિયમો હોય છે. એ વર્ગોને ગણ કહેવામાં આવે છે.

૩૨. કેટલાક ધાતુઓમાં કાંઈ પણ નિયમવિના ફેરફાર થાય છે, જેમકે ગમ્ એટલે જવું એ ધાતુનો કાંઈ પણ નિયમવિના ગમ્મ્ એવો ફેરફાર. એવા અનિયમિત ફેરફાર [] એ નિશાનીથી બતાવવામાં આવશે.

૩૩. ચાલુ કાળ વર્તમાન કાળ કહેવાય છે, જેમકે જાઉં છું; ગયલો કાળ ભૂત કાળ કહેવાય છે, જેમકે રમ્યો; આવનાર કાળ ભવિષ્ય કાળ કહેવાય છે, જેમકે ઉઠીશ.

પાઠ ૨૦

નામ, સર્વનામ, લિંગ, વચન, પુરુષ

૩૪. રામ જાય છે, બાળકો રમે છે એમાં જવાની ક્રિયા રામ કરે છે અને રમવાની ક્રિયા બાળકો કરે છે. રામ અને બાળકો એ શબ્દો નામ કહેવાય છે; તે જ પ્રમાણે સૂર્ય, ઘંટ, રેશમ, ચિત્ર, ખાંડ, અત્તર વગેરે.

૩૫. હું જાઉં છું, તમે ઉઠ્યા, તે બોલશે એમાં હું, તમે, તે એ શબ્દો સર્વનામ કહેવાય છે; તે જ પ્રમાણે જે, ક્યો, અધાવગેરે.

૩૬. પુરુષ બોલ્યો, સ્ત્રી બોલી, બાળક બોલ્યું એમાં પુરુષ શબ્દ નરજાતિનો, સ્ત્રી શબ્દ નારીજાતિનો અને બાળક શબ્દ નાન્યતરજાતિનો છે. નરજાતિને પુલિંગ નારીજાતિને સ્ત્રીલિંગ અને નાન્યતરજાતિને નપુંસકલિંગ પણ કહેવામાં આવે છે.

૩૭. એક રાજા એ એકવચન કહેવાય છે; બે રાજાઓ એ દ્વિવચન કહેવાય છે; બેથી વધારે રાજાઓ એ બહુવચન કહેવાય છે; તે જ પ્રમાણે એક ઘર, બે ઘર, બહુ ઘરવગેરે.

૩૮. હું, અમે બે, અમે (બહુ) એ પહેલા પુરુષનાં સર્વનામ છે; તું, તમે બે, તમે (બહુ) એ બીજા પુરુષનાં સર્વનામ છે; તે, તેઓ બે, તેઓ (બહુ) એ ત્રીજા પુરુષનાં સર્વનામ છે.

પાઠ ૨૧

સુભાષિત

નાગુણી ગુણિનં વેત્તિ ગુણી ગુણિષુ મત્સરી ।
ગુણો ચ ગુણરાગી ચ વિરલઃ સરલો જનઃ ॥ ૧૦ ॥

ન નહિ અગુણી ગુણુવિનાનો
ગુણિનં ગુણુવાળાને, ગુણીને
વેત્તિ જાણે છે, પિછાને છે, કદર કરે છે
ગુણી ગુણી
ગુણિષુ ગુણીઓવિષે
મત્સરી ઈર્ષ્યાવાળો
ગુણો ગુણુવાળો ચ અને
ગુણ-રાગી ગુણીવિષે પ્રીતિવાળો ચ અને
વિરલઃ વિરલ, જુજ
સરલઃ સરળ
જનઃ મનુષ્ય.

અર્થ—ગુણુવિનાનો મનુષ્ય ગુણીને જાણતો નથી, ગુણી
મનુષ્ય ગુણીઓવિષે ઈર્ષ્યાવાળો હોય છે; ગુણી હોય અને
ગુણુવિષે પ્રીતિવાળો પણ હોય એવો સરળ હૃદયનો મનુષ્ય
વિરલ જોવામાં આવે છે.

પાઠ ૨૨

વિમત્તિ

૩૯. રમે છે એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કાનઉપર પડતાં પુછવામાં આવે કે કાણુ રમે છે ? અને જવાબમાં કહેવામાં આવે કે બાળકો રમે છે, ભરત રમે છે તો એ કેકાણુ બાળકો, ભરત એ કર્તા કહેવાય છે, અને એવા શબ્દો પહેલી વિભક્તિના છે.

૪૦. બાળક લે છે. શું લે છે ? રમકડાં, ખાવાનું વગેરે. એવા કર્મ જણાવનાર શબ્દો બીજી વિભક્તિના કહેવાય છે.

૪૧. તે મારે છે. શાવડે ? લાથવડે, લાકડીવડે, બંદુકવડે વગેરે. એવા કરણ એટલે સાધન જણાવનાર શબ્દો ત્રીજી વિભક્તિના કહેવાય છે.

૪૨. હું દ્રવ્ય આપું છું. કાને ? તને, વિદ્યાર્થીને વગેરે. એવા સંપ્રદાન જણાવનાર શબ્દો ચોથી વિભક્તિના કહેવાય છે.

૪૩. તેઓ આવે છે. ક્યાંથી ? માળ ઉપરથી, સુરતથી, વિલાયતથી. તેઓ મેળો જાય છે. ક્યાંથી ? બારીએથી, ઓટલેથી. એવા અપાદાન જણાવનાર શબ્દો પાંચમી વિભક્તિના કહેવાય છે.

૪૪. ઘર બંધાયું. કાનું ? મારું. મિત્ર આવ્યો. કોનો ? હરિરામનો. એવા સંબંધ જણાવનાર શબ્દો છઠ્ઠી વિભક્તિના કહેવાય છે.

૪૫. બાળક સુતેલું છે. શેમાં ? પારણામાં. તે ગણાય છે. શેમાં ? પૈસાદારમાં. ઘડો છે. ક્યાં ? ભોંયઉપર. એવા અધિકરણ જણાવનાર શબ્દો સાતમી વિભક્તિના કહેવાય છે.

૪૬. ઓરડો સાફ કર. કાણુ ? નોકર. કાવ્ય બનાવ. કાણુ ? કવિ. પ્રજાને સુખી રાખ. કાણુ ? રાજા. એવા સંબોધન જણાવનાર શબ્દો આઠમી વિભક્તિના કહેવાય છે.

પાઠ ૨૩

ગુણ, વૃદ્ધિ, અન્ત્ય, ઉપાન્ત્ય

૪૭. ધાતુનાં પૂર્ણ રૂપ બનતા પહેલાં ધણી વાર સ્વ-
રોમાં ફેરફાર થાય છે. મુખ્ય ફેરફાર ગુણ અને વૃદ્ધિ કહેવાય છે.

૪૮. અ નો ગુણ અ છે, અને વૃદ્ધિ આ છે.
 ઇ, ઈ નો ગુણ ઇ છે, અને વૃદ્ધિ ઈ છે.
 ઊ, ઋ નો ગુણ ઊ છે, અને વૃદ્ધિ ઊ છે.
 ઋ, ઋ નો ગુણ ઋ છે, અને વૃદ્ધિ ઋ છે.
 ઋ નો ગુણ ઋ છે, અને વૃદ્ધિ ઋ છે.

ઉદાહરણ:—

સ્વરનો ગુણ થતાં તઢ્ તઢ્ રહે છે, અને વૃદ્ધિ થતાં તાઢ્ બને છે.
 સ્વરનો ગુણ થતાં ચિ ચે બને છે, અને વૃદ્ધિ થતાં ચૈ બને છે.
 સ્વરનો ગુણ થતાં ની ને બને છે, અને વૃદ્ધિ થતાં નૈ બને છે.
 સ્વરનો ગુણ થતાં સ્તુ સ્તૌ બને છે, અને વૃદ્ધિ થતાં સ્તૌ બને છે.

તેજ પ્રમાણે મૂ નાં મો અને મૌ; સૃ નાં સર અને સાર;
 તૃ નાં તર અને તાર; કૃપ નાં કલ્પ અને કાલ્પ એ રૂપો.

૪૯. છેલ્લો અક્ષર અન્ત્ય કહેવાય છે; જેમકે મૂ (મ્ + ઋ)
 ધાતુમાં ઋ એ અંત્ય છે, અને ષ્ (ષ્ + અ + સ્) ધાતુમાં
 સ્ એ અંત્ય છે.

૫૦. છેલ્લાથી પહેલો અક્ષર ઉપાન્ત્ય કહેવાય છે; જેમકે
 બુધ્ ધાતુમાં ડ ઉપાંત્ય છે, ફલ્ ધાતુમાં બ ઉપાંત્ય છે, જીષ્
 ધાતુમાં ઈ ઉપાંત્ય છે, અને રઘ્ (ર્ + અ + ઋ + ષ્) ધાતુમાં
 ઋ ઉપાંત્ય છે.

પાઠ ૨૪

સુભાષિત

તૃણાનિ ભૂમિરુદકં વાક્ ચતુર્થી ચ સૂનૃતા ।
 ણતાન્યપિ સતાં ગેહે નોચ્છિદ્યન્તે કદાચન ॥૧૧॥

તૃણાનિ ધાસ
 ભૂમિઃ ભૂમિ
 રુદકં જળ
 વાક્ વાણી
 ચતુર્થી યોથી ચ અને
 સૂનૃતા પ્રિય
 ણતાનિ એ
 અપિ પણુ
 સતાં સજ્જનોના
 ગેહે ધરમાં
 ન નાહિ ઉચ્છિદ્યન્તે નાશ થાય છે
 કદાચન કદાપિ.

અર્થ—(મુવાવગેરેમાટે) ધાસ, (બેસવાવગેરેમાટે) ભોંય,
 (પગ ધોવા, પીવાવગેરેમાટે) વાણી, અને યોથી પ્રિય વાણી એ
 સર્વ વસ્તુઓનો સજ્જનોના ધરમાં કદાપિ નાશ થતો નથી.

પાઠ ૨૬

પહેલા ગણના ધાતુઓ—વર્તમાનકાલ

૫૧. પહેલા ગણની નિશાની અ છે, અને તે ધાતુને લગાડવામાં આવે છે; જેમકે વસ+અ=વસ.

૫૨. પહેલા ગણની નિશાની અ પૂર્વે અંત્ય સ્વરનો, અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે; જેમકે ની ધાતુમાં અંત્ય સ્વર ઈ નો ગુણ થતાં ને એમ થયું, અને બુધ્ ધાતુમાં ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વર ઙ નો ગુણ થતાં બોધ એમ થયું. જીવ્ ધાતુમાં ઉપાંત્ય સ્વર દીર્ઘ છે તેથી એમાં ફેરફાર થશે નહિ.

૫૩. ૫ પછી ક્રાઠ પણ સ્વર આવે તો તેનો અય થાય છે; તેજ પ્રમાણે ણે નો આય, ઓ નો અવ, અને ઔ નો આવ્ થાય છે; જેમકે ને+અ=નય+અ=નય । ગૈ+અ=ગાય । મો+અ=મવ+અ=મવ । પૌ+અય=પાવય ।

૫૪. વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે:—

	એકવચન	દ્વિવચન	પદ્મવચન
પહેલો પુરુષ	મિ	વસ	મસ્
બીજો પુરુષ	સિં	થસ	થ
ત્રીજો પુરુષ	તિ	તસ્	અન્તિ

૫૫. મ્ અને વ્ થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં અ નો આ થાય છે; જેમકે નય+મિ=નયા+મિ+નયામિ ।

૫૬. છેવટના સ્ ને બદલે વિસર્ગ મુકાય છે; જેમકે વસ્=વઃ । મસ્=મઃ । થસ્=થઃ । તસ્=તઃ ।

૫૭. અ થી શરૂ થતા પ્રત્યય લગાડતા પહેલાં પૂર્વનો અ ઉડી જાય છે; જેમકે નય+અન્તિ==નય+અન્તિ=નયન્તિ ।

પાઠ ૨૬

સુભાષિત

સ્વદુઃસ્થે સ્વીયદુઃસ્થે વા દૃશ્યન્તે કે ન દુઃસ્થિનઃ ।
દૃશ્યન્તે ચિરલાઃ કેઽપિ પરદુઃસ્થેન દુઃસ્થિનઃ ॥ ૧૨ ॥

સ્વ-દુઃસ્થે પોતાના દુઃખમાં
સ્વીય-દુઃસ્થે પોતાનાં સગાંવડાલાંના દુઃખમાં
વા અથવા
દૃશ્યન્તે દેખાય છે, જોવામાં આવે છે
કે કોણ
ન નહિ
દુઃસ્થિનઃ દુઃખી
દૃશ્યન્તે દેખાય છે, જોવામાં આવે છે
ચિરલાઃ વિરલ, થોડાક
કેઽપિ કોઈક
પર-દુઃસ્થેન પારકા દુઃખથી
દુઃસ્થિનઃ દુઃખી.

અર્થ—પોતાના દુઃખમાં અથવા પોતાનાં સગાંવડાલાંના
દુઃખમાં કોણ દુઃખી જોવામાં આવતા નથી ? પરંતુ પારકા
દુઃખથી દુઃખી થનાર મનુષ્યો થોડાક જ જોવામાં આવે છે.

પાઠ ૨૭

પહેલા ગણના ધાતુઓ.

પાઠ ૨૫ માં આપેલા પ્રત્યયો નિયમપ્રમાણે લગાડતાં
વસ્ ધાતુનાં નીચે પ્રમાણે ૩૫ અને છે:—

વસ્ રહેવું

વસામિ	વસાવ:	વસામ:
હું રહું છું	અમે બે રહીએ છીએ	અમે રહીએ છીએ
વસસિ	વસથ:	વસથ
તું રહે છે	તમે બે રહો છો	તમે રહો છો
વસતિ	વસત:	વસન્તિ
તે રહે છે	તેઓ બે રહે છે	તેઓ રહે છે.

તે ૪ પ્રમાણે

ગમ્ [ગચ્છ]—ગચ્છામિ ગચ્છાવ: ગચ્છામ: । ગચ્છસિ
ગચ્છથ: ગચ્છથ । ગચ્છતિ ગચ્છત: ગચ્છન્તિ ।

ની—	નયામિ	નયાવ:	નયામ: ।	વગેરે
ભૂ—	ભવામિ	ભવાવ:	ભવામ: ।	વગેરે
બુધ્—	બોધામિ	બોધાવ:	બોધામ: ।	વગેરે
જીવ્—	જીવામિ	જીવાવ:	જીવામ: ।	વગેરે
રક્ષ્—	રક્ષામિ	રક્ષાવ:	રક્ષામ: ।	વગેરે
ધ્વે—	ધયામિ	ધયાવ:	ધયામ: ।	વગેરે
ગૈ—	ગાયામિ	ગાયાવ:	ગાયામ: ।	વગેરે
સુ—	સરામિ	સરાવ:	સરામ: ।	વગેરે
તૃ—	તરામિ	તરાવ:	તરામ: ।	વગેરે
સ્થા [તિષ્ઠ]	તિષ્ઠામિ	તિષ્ઠાવ:	તિષ્ઠામ: ।	વગેરે
દૃશ્ [પશ્ય]	પશ્યામિ	પશ્યાવ:	પશ્યામ: ।	વગેરે.

પાઠ ૨૮

સુભાષિત

સંસારવિષવૃક્ષસ્ય દ્વે ફલે અમૃતોપમે ।

કાવ્યમૃતરસાસ્વાદઃ સંગતિઃ સુજનૈઃ સહ ॥ ૧૩ ॥

સંસાર-વિષ-વૃક્ષસ્ય સંસારરૂપી ઝેરી ઝાડનાં

દ્વે બે

ફલે ફળ

અમૃત-ઉપમ અમૃતની ખરાખર

કાવ્ય-અમૃત-રસ-આસ્વાદઃ કાવ્યના અમૃતજેવા રસનું

આસ્વાદન

સંગતિઃ સંગ, સમાગમ

સુજનૈઃ સહ સજ્જનોની સાથેઃ

અર્થ—સંસારરૂપી ઝેરી ઝાડનાં બે ફળ અમૃતની ખરાખર છે—કાવ્યના અમૃતજેવા રસનું આસ્વાદન, અને સજ્જનોનો સમાગમ.

પાઠ ૨૯

પહેલો ગણ—મુખ્ય સર્વનામ

અહમ્ (હું)	આવામ્ (અમે બે)	વયમ્ (અમે)
ત્વમ્ (તું)	યુવામ્ (તમે બે)	યૂયમ્ (તમે)
સઃ (તે)	તૌ (તે બે)	તૈ (તેઓ)
एषः (આ)	एतौ (આ બે)	एते (એઓ)

પહેલા ગણના ધાતુઓ

અટ્ ભટકવું	જિ ભતવું
ક્રીઈ રમવું	જીઘ્ ભવવું
સન્ ખોદવું	તૃ તરવું
સ્વાઘ્ ખાવું	ત્યજ્ છોડવું
સ્વેલ્ રમવું	ની દોરવું, લઈ જવું
ગમ્ [ગચ્છ] જવું	પત્ પડવું
ગૌ ગાવું	બુધ્ બાણવું
ચર્ ચાલવું, આચરવું	રક્ષ્ રક્ષણ કરવું
જપ્ જપ કરવો	વદ્ બોલવું
જમ્ જમવું	વસ્ રહેવું

અર્થ કરો:—

વયમ્ અટામઃ ।	સઃ ગચ્છતિ ।
ત્વમ્ ક્રીડસિ ।	વયમ્ જમામઃ ।
અહમ્ રક્ષામિ ।	एतौ खनतः ।
યુવામ્ ત્યજયઃ ।	તૈ પતન્તિ ।
આવામ્ સ્વલાબઃ ।	તૌ અટતઃ ।
યૂયમ્ તરથ ।	एषः जीवति ।
અહમ્ ગાયામિ ।	एते जयन्ति ।

પાઠ ૩૦

સુભાષિત

ગંગા પાપં શશી તાપં દૈન્યં કલ્પતરુસ્તથા ।

પાપં તાપં ચ દૈન્યં ચ હન્તિ સાધુસમાગમઃ ॥ ૧૪ ॥

ગંગા ગંગા નદી

પાપં પાપને

શશી ચંદ્ર

તાપં તાપને

દૈન્યં દીનતાને, દરિદ્રતાને

કલ્પ-તરુઃ કલ્પવૃક્ષ, ધારેલું આપનાર સ્વર્ગનું ઝાડ

તથા અને

પાપં પાપને

તાપં તાપને ચ અને

દૈન્યં દરિદ્રતાને ચ અને

હન્તિ હણે છે

સાધુ-સમાગમઃ સન્નિવૃત્તિ સંગતિ

અર્થ—ગંગા પાપને હણે છે, ચંદ્ર તાપને હણે છે,
અને કલ્પવૃક્ષ દરિદ્રતાને હણે છે: સન્નિવૃત્તિ પાપને,
તાપને અને દરિદ્રતાને હણે છે.

પાઠ ૩૧

પહેલો ગણ

ધાતુઓ

દહ્ બળવું, બાળવું
 દૃશ્ [પદ્ય] જોવું
 ધાવ્ દોડવું
 ધે ધાવવું
 ધ્યૈ ધ્યાન કરવું
 નમ્ નમવું
 નિન્દ્ નિન્દા કરવી
 પષ્ રાંધવું
 પઠ્ ભણવું
 પા [પિબ્] પીવું

મક્ષ ભક્ષણ કરવું
 મજ્ ભગવું
 મળ્ બોલવું
 મૂ થવું.
 રહ્ ઉગવું, ચઢવું
 વહ્ લઈ જવું
 શાપ્ શાપ દેવો
 સ્થ સરકવું, ખસવું
 સ્થા [તિષ્ઠ] ઉભા રહેવું,
 રહેવું

અર્થ કરો:—

પૃષ્ઠ: પઠતિ ।
 અહમ્ તિષ્ઠામિ ।
 ત્વમ્ ધ્યાયસિ ।
 વયમ્ મજામઃ ।
 તે પિબન્તિ ।
 એતૌ પચતઃ ।

આવામ્ સ્નાવાવઃ ।
 યૂયમ્ વહથ ।
 એતે નિન્દન્તિ ।
 તૌ નમતઃ ।
 અહમ્ પિવામિ ।
 સઃ પશ્યતિ ।

સંસ્કૃત કરો:—

તેઓ બાળે છે
 હું ભણું છું.
 અમે બે સરકીએ છીએ.
 તું ભક્ષણ કરે છે.
 તે બે ચઢે છે.

અમે પીએ છીએ.
 આ બે ભગે છે.
 હું ચાઉં છું.
 તમે ઉભા રહો છો.
 તેઓ દોરે છે.

પાઠ ૩૨

સુભાષિત

અનુગન્તું સતાં વર્મ કૃત્સ્નં યદિ ન શક્યતે ।
સ્વલ્પમપ્યનુગન્તવ્યં માર્ગસ્થો નાવસીદતિ ॥ ૧૫ ॥

અનુગન્તું પાછળ જવાને, અનુસરવાને

સતાં સજ્જનોના

વર્મ માર્ગને, ચરિતને

કૃત્સ્નં આખું

યદિ જો

ન નહિ શક્યતે બને છે

સ્વલ્પમ્ થોડું

અપિ પણ

અનુગન્તવ્યમ્ અનુસરણ કરવાયોગ્ય છે

માર્ગ-સ્થઃ રસ્તે ચઢેલા

ન નહિ અવસીદતિ નાશ પામે છે.

અર્થ—સજ્જનોના આખા માર્ગનું (સંપૂર્ણ ચરિતનું) અનુકરણ કરવાનું જો ન બને તો થોડાનું પણ અનુકરણ કરવું રસ્તે ચઢેલાનો નાશ થતો નથી.

પાઠ ૩૩

અકારાંત પુલ્લિંગ નામનાં રૂપ

૫૮. જે નામ, સર્વનામ અથવા વિશેષણને છેડે અ હોય છે તે અકારાંત કહેવાય છે; તે જ પ્રમાણે આકારાંત, ઇકારાંત, ઈકારાંત, ઉકારાંત, ઝકારાંત, જ્ઞકારાંત વગેરેનું સમજવું.

નર નાં ૩૫

		एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
विभक्ति	१	नरः (नर)	नरौ (ਐ नर)	नराः (नरौ)
"	२	नरम् (नरने)	नरौ (ਐ नरने)	नरान् (नरौने)
"	३	नरेण (नरवडे,	नराभ्याम् (ਐ नरवडे)	नरैः (नरौवडे)
"	४	नराय (नरभाटे)	नराभ्याम् (ਐ नरभाटे)	नरेभ्यः (नरौभाटे)
"	५	नरात् (नरथी)	नराभ्याम् (ਐ नरौथी)	नरेभ्यः (नरौथी)
"	६	नरस्य (नरनुं)	नरयोः (ਐ नरौनुं)	नराणाम् (नरौनुं)
"	७	नरे (नरमां)	नरयोः (ਐ नरमां)	नरेषु (नरौमां)
"	८	नर (हे नर)	नरौ (हे ਐ नर)	नराः (हे नरौ)

૫૯. લાલ દડો, તેજસ્વી સૂર્ય, ડાહ્યો માણસ એમાં લાલ, તેજસ્વી, ડાહ્યો એ શબ્દો દડો, સૂર્ય, માણસ એના ગુણ બતાવનાર હોવાથી વિશેષણ છે. અકારાંત વિશેષણનાં નરનાતિનાં ૩૫ નર ની પેઠે થાય છે.

પાઠ ૩૪

સુભાષિત

યં માતાપિતરૌ કલેશં સહેતે સંભવે નૃણામ્ ।
ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ શક્યા કર્તું વર્ષશતૈરપિ ॥ ૧૬ ॥

યં જે

માતાપિતરૌ માતા અને પિતા

કલેશં દુઃખને

સહેતે સહન કરે છે, વેઠે છે

સંભવે જન્મસમયે અને પોપણ કરવામાં

નૃણામ્ મનુષ્યોના

ન નહિ

તસ્ય તેની

નિષ્કૃતિઃ નિષ્કૃતિ, કરજમાંથી છૂટવાનું

શક્યા બની શકે એવી

કર્તું કરવું

વર્ષ-શતૈઃ સેંકડો વર્ષ સુધી અપિ પણ.

અર્થ—મનુષ્યોના જન્મસમયે અને તેમનું પોપણ કરવામાં માતા અને પિતા જે દુઃખ વેઠે છે તેના કરજ-માંથી છૂટા થવાનું સેંકડો વર્ષસુધી તેમની સેવા કરવાથી પણ બની શકે એમ નથી.

પાઠ ૩૫

નામ અને વિશેષણ—પહેલી વિભક્તિ

શબ્દો (અકારાંત પુલ્લિંગ)

અજ અકરો અનલ આસિ અનિલ વાયુ અભ્યુદય ચઢતી
અલંકાર*અરેણું અવકાશ જગા, કુરસદ અશ્વ ધોડા ईश्वर*ઈશ્વર
કન્દુક દડા નર * નર વૃક્ષ * ઝાડ સૂર્ય * સૂર્ય.

અલ્પ થોડું ચળદ ઉગ્ર તુંગ ઉંચું પ્રબલ જાપડું, જોરાવર
મળ્ય સુંદર શીઘ્ર * ઉતાવળું શોતહર * ટાઢ હરનાર શોમન
સુંદર શ્યામ કાળું શ્વેત ધોળું સમર્થ શક્તિમાન સુજ્ઞ સમજી.

જે જે નામ, સર્વનામ તથા વિશેષણ પછી * આવું
ચિહ્ન મુકવામાં આવે તેની ત્રીજી વિભક્તિના એકવચનમાં તથા
છટી વિભક્તિના બહુવચનમાં જ રાખવો, આકાનાં નામ, સર્વનામ,
વિશેષણનાં એ રૂપમાં ન રાખવો; જેમકે ईश्वरेण, ईश्वराणाम્,
વૃક્ષેણ, વૃक्षाणाम્; પરંતુ અશ્વેન, અશ્વાનામ્, અજેન, અજાનામ્.

અર્થ કરો:—

સુજ્ઞા: નરા: ।	શ્યામૌ અજૌ ।
શોતહર: અનલ: ।	તુંગા: વૃક્ષા: ।
શોમનો અલંકારૌ ।	સમર્થ: ईश्वर: ।
ચળદ: સૂર્ય: ।	પ્રબલ: અનિલ: ।
અલ્પ: અવકાશ: ।	શીઘ્રા: અશ્વા: ।
મળ્ય: અભ્યુદય: ।	પ્રવેત: કન્દુક: ।

સંસ્કૃત કરો:—

કાળા ધોડા. ઉગ્ર આસિ. સુંદર દડા. શક્તિમાન એ નર.

પાઠ ૩૬

સુમાર્ષિત

ન ચોરહાર્યં ન ચ રાજહાર્યં
 ન બ્રાતૃભાજ્યં ન ચ ભારકારિ ।
 વ્યયે કૃતે વર્ધત એવ નિત્યં
 વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ્ ॥ ૧૭ ॥

ન (અધે ઠેકાણે) નહિ
 ચોર-હાર્યં ચોરથી ચોરાય એવું
 ચ (અધે ઠેકાણે) અને
 રાજ-હાર્યં રાજથી જપત થાય એવું
 બ્રાતૃ-ભાજ્યં ભાઈઓમાં ભાગ પાડી શકાય એવું
 ભાર-કારિ ભાર કરવાવાળું
 [વ્યય ખરચ કૃત કરાયેલો]
 વ્યયે કૃતે ખરચ કરતા છતાં
 વર્ધત વધે છે એવ ખચીત
 નિત્યં નિત્ય
 વિદ્યા-ધનં વિદ્યારૂપી ધન
 સર્વ-ધન-પ્રધાનમ્ સર્વ ધનોમાં મુખ્ય.

અર્થ—ચોરથી ચોરાય એવું નથી, રાજથી જપત થાય એવું નથી, ભાઈઓમાં ભાગ પડાય એવું નથી, ભાર કરવાવાળું નથી, અને ખરચ કરતા છતાં નિરંતર ખચીત વધે છે; વિદ્યારૂપી ધન સર્વ ધનોમાં મુખ્ય છે.

પાઠ ૩૭

નામ અને વિશેષણ-પહેલી વિભક્તિ

શબ્દો (અકારાંત પુર્લિંગ)

અપરાધ કસુર, ગુનો, અપરાધ અર્જુન અર્જુન આચાર્ય *
આચાર્ય, ગુરુ આતપ તડેરા આરંભ * આરંભ, શરૂઆત કૂપ
ક્રોધ ક્રોધ ગ્રંથ ગ્રંથ, પુસ્તક ગ્રામ * ગામ ઘટ ઘડો ચંદ્ર *
ચંદ્ર નૃપ * રાજા પવન પવન બાલ બાળક, છોકરો મહાલય
મહેલ સિંહ સિંહ.

“જવ્વ ઉંચું કોમલ નાળુક, ક્રોમળ, કુમળું ગંભીર અ-
થવા ગંભીર * ઉંડું જવન વેગવાળું પૂજ્ય પૂજવાલાયક, માન
આપવાયોગ્ય પૂર્ણ પૂર્ણ, ભરેલું પ્રિય * પ્યારું, વહાલું રક્ત
રાતું વિક્રાંત પરાક્રમી વીર * વીર શીત શીતળ, ઠંડું શૂર *
શૂર, બહાદુર સમીપ પાસે આવેલું.

અર્થ કરો:—

જવન: પવન: ।	પ્રિયૌ બાલૌ ।
ક્રોમળૌ વૃક્ષૌ ।	સમર્થા: નૃપા: ।
રુષ્વ: મહાલય: ।	વિક્રાન્ત: સિંહ: ।
પૂજ્યા: આચાર્યા: ।	સમીપ: ગ્રામ: ।
વીર: અર્જુન: ।	કોમલ: આતપ: ।
ગંભીર: કૂપ: ।	મહ્ય: આરંભ: ।
અલ્પ: અપરાધ: ।	શૂરા: નરા: ।
રક્તૌ ઘટૌ ।	સુંદરૌ ગ્રંથૌ ।
શાત: ચન્દ્ર: ।	પ્રબલ: ક્રોધ: ।

સંસ્કૃત કરો:—

ભરેલા ઘડા	ક્રોમળ ચંદ્ર
પ્રિય બે નર	લાલ બે દડા
વીર રાજા	પરાક્રમી અર્જુન

પાઠ ૩૮

સુભાષિત

સુસ્થાર્થિનઃ કુતો વિદ્યા કુતો વિદ્યાર્થિનઃ સુસ્થમ્ ।

સુસ્થાર્થી વા ત્યજેદ્ વિદ્યાં વિદ્યાર્થી વા ત્યજેત્ સુસ્થમ્ ॥૧૮॥

સુસ્થ-અર્થિનઃ સુખ ઇચ્છનારને

કુતઃ ક્યાંથી

વિદ્યા વિદ્યા

કુતઃ ક્યાંથી

વિદ્યા-અર્થિનઃ વિદ્યા ઇચ્છનારને

સુસ્થમ્ સુખ

સુસ્થ-અર્થી સુખ ઇચ્છનાર

વા અથવા

ત્યજેદ્ ત્યાગ કરવો

વિદ્યાં વિદ્યાને

વિદ્યા-અર્થી વિદ્યા ઇચ્છનાર

વા અથવા

ત્યજેત્ ત્યાગ કરવો

સુસ્થમ્ સુખને.

અર્થ—સુખ ઇચ્છનારને વિદ્યા ક્યાંથી? વિદ્યા ઇચ્છનારને સુખ ક્યાંથી? સુખ ઇચ્છનારે વિદ્યાનો ત્યાગ કરવો, અને વિદ્યા ઇચ્છનારે સુખનો ત્યાગ કરવો.

પાઠ ૩૯

નામ અને વિશેષણ-પહેલી વિભક્તિ

શબ્દો (અકારાત પુલ્લિંગ)

આચાર * જ્ઞાન, સંધ્યાવગેરે ક્રિયા, સારી વર્તણૂક, આચાર
ઓઠ ઓઠ કર્મ * કાચખો ગજ લાથી ઘન વાદળું જન મનુષ્ય, જન.
જળ દીપ દીપો દેવ દેવ દેશ દેશ ધર્મ ધર્મ નાસ્તિક નિશ્ચિન્ને નહિ
માનનાર માણસ, નાસ્તિક પુરુષ * પુરુષ પ્રકાશ પ્રકાશ બ્રાહ્મણ
બ્રાહ્મણ રસ રસ રોગ * રોગ લાભ લાભ, નંદો વેદ વેદ સ્વર * સ્વર.

અલિલ આખું અસાધ્ય ન સાધી શકાય એવું, ન મટી શકે
એવું ઝઝવણ ઉજળું, ઝગમગતું ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ વદાર * ઉદાર ઉચ્ચત
ઉંચું દૂર*દૂર ધ્રુવ * ચોક્કસ, નિશ્ચિત નિશ્ચયવખોડવા લાયક પવિત્ર*
પવિત્ર મજ્જલ શુભ મત્ત ગાંડું મધુર * મધુર, માંદું મન્દ મન્દ,
ધીમું મન્દ-માગ્ય કમનસીબ મિષ્ટ મીઠું રમણીય સુંદર વરદ
વર આપનાર સનાતન સનાતન, નિત્ય, પરાપૂર્વથી ચાલી આ-
વેલું સ્થૂલ જાડું, સ્થૂલ.

અર્થ કરો:—

અસાધ્ય: રોગ: ।	સ્થૂલ: ઓઠ: ।
મજ્જલા: આચારા: ।	ઉચ્ચત: ઘન: ।
પવિત્રૌ બ્રાહ્મણૌ ।	ઉત્તમા: જના: ।
મન્દમાગ્ય: દેશ: ।	મિષ્ટ: રસ: ।
વદારૌ પુરુષૌ ।	નિશ્ચયા: નાસ્તિકા: ।
ધ્રુવ: કામ: ।	સનાતન: ધર્મ: ।
ઝઝવણા: દીપા: ।	દૂરૌ ગ્રામૌ ।
મન્દ: કર્મ: ।	રમણીય: પ્રકાશ: ।
મતૌ ગજૌ ।	વરદા: દેવા: ।
અલિલ: વેદ: ।	મધુર: સ્વર: ।

પાઠ ૪૦

સુભાષિત

યથા સ્વનન્ સ્વનિત્રેણ નરો વાર્યધિગચ્છતિ ।
તથા ગુરુગતાં વિદ્યાં શુશ્રૂપુરધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

યથા જ્ઞેમ

સ્વનન્ જોદતો

સ્વનિત્રેણ દ્રોહાળીથી

નરઃ મનુષ્ય

વારિ જળને

અધિગચ્છતિ મેળવે છે

તથા તેમ

ગુરુ-ગૌતાં ગુરુમાં રહેલી

વિદ્યા વિદ્યાને

શુશ્રૂષુઃ સેવા કરનાર શિષ્ય

અધિગચ્છતિ મેળવે છે.

અર્થ—જેવી રીતે દ્રોહાળીથી જોદનાર માણસ જળને મેળવે છે તેવી રીતે સેવા કરનાર શિષ્ય ગુરુમાં રહેલી વિદ્યાને મેળવે છે.

पाठ ४९

अकारांत पुल्लिङ्ग नाम-विभक्ति १-२

अकारांत पुल्लिङ्ग नाम—अलस व्याणसु माणस अर्थ
अर्थ, पैसो, वस्तु कुङ्कुर* कुतरो कृषीवल जेहुत खल लुट्यो
माणस गणेश गणपति चरण, यरण, पग जनक पिता वण्ड
दंड, शिक्षा दशरथ दशरथ राजा धनिक पैसादार माणस
प्रज्ञा डाढो माणस प्राण प्राण भूप राजा राम * राम लोक
लोक विप्र * धाढण विभव वैभव, सायणी सुत पुत्र स्वजन
पोतानां माणस, सगांवडावां.

पळेला गणना धातुये।—अधि-गम् [गच्छ] भेणववुं
अर्थ पूणवुं अर्ह पात्र होवुं, लायक होवुं आ-लिङ्ग लेटवुं
भष् लसवुं मुच्छ [मूर्च्छ] भेषुद्ध थवुं शुच शोध करवो.

पीण शब्दो—अस्ति छे कुत्र क्वां तव तारुं न
नहि पश्य जे मम भारुं विना विना.

६०. विना साथे पीण, त्रीण अथवा पांचमी विलङ्गित
आवे छे; जेभडे रामम्-रामेण-रामात् विना रामविना.

अर्थ कुंशः—

कृषावलाः कृपान् नन्ति। अलसाः अर्थम् न अधिगच्छन्ति
गणेशचरणौ नमामः। विप्राः वेदम् पठन्ति। तव सुतः कुत्र
क्रीडति। शूराः प्राणान् त्यजन्ति। खलाः दण्डम् अर्हन्ति।
स्वम् मम दोषान् न पश्यसि। रामम् विना दशरथः मूर्च्छति।
धनिकानां विभवम् पश्य। जनकः सुतम् आलिङ्गति। अर्जुनः
स्वजनान् शोचति। भूपाः लोकान् रक्षन्ति। आचार्यम् अर्चावः।
कुङ्कुराः भवन्ति। प्रज्ञाः ईश्वरम् ध्यायन्ति।

પાઠ ૪૨

સુભાષિત

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યંતે રમંતે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યંતે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥૨૦॥

યત્ર ન્યાં

નાર્યઃ સ્ત્રીઓ

તુ તે

પૂજ્યંતે પૂજાય છે, માન પામે છે

રમંતે રમે છે, પ્રસન્નતાથી રહે છે

તત્ર ત્યાં

દેવતાઃ દેવો

યત્ર ન્યાં

ૈતાઃ ઐ, સ્ત્રીઓ

ન નહિ

પૂજ્યંતે પૂજાય છે, માન પામે છે

સ : યધી

તત્ર ત્યાં

અફલાઃ નિષ્ફળ

ક્રિયાઃ ક્રિયાઓ.

અર્થ—ન્યાં સ્ત્રીઓ માન પામે છે ત્યાં દેવો રમે છે;
પરંતુ ન્યાં સ્ત્રીઓ માન પામતી નથી ત્યાં સર્વ ક્રિયાઓ
નિષ્ફળ જાય છે.

पाठ ४३

अकारांत पुल्लिङ्ग नाम-विभक्ति १-२

अकारांत पुल्लिङ्ग नाम—उपकार * उपकार कृपण डं-
लुस, डररी भाणुस कौरव * डौरव जनार्दन विष्णुभगवान्, प्रभु
तस्कर * यार पाण्डव पांडव भूदेव आत्मणु मत्सर * अट्टेभाई,
द्वेप मद्यप दार पीनार, दारुडियो वायस डागडो शंख शंभ.

विशेषण—अयोग्य अयोग्य, नाशायक क्रोध-सम क्रोध-
नेवा जितेन्द्रिय * नेणु पोतानी छिन्दिय वश डरी छं अवेो पर *
श्रेष्ठ पित्तोपहत पित्तथी लणायलो, पित्तथी पीडतो पीत पीणुं
रक्षित रक्षणु डरायलो विरल विरल, लुण शशिशुभ्र * यंद्रनेवुं
धोणुं सरल सरल, सीधुं हेय तज्जवायेज्य.

पहिला गणुनो धातु—जल्प् अज्जु, अज्जु.

भीज्ज शब्दो—अपि पणु, वणी किम् शुं धिक् धिक्कार.

६१. धिक् शब्दनी साधे पदेली, भीज्ज अथवा आडमी
विलक्षित व्याव छे; नेमं ड धिक् खलः—खलम्—खल धिक्कार
छे लुब्ध्या भाणुसने !

अर्थ डरेः—

तस्करः चन्द्रम् निन्दति । भूदेवा ग्रन्थम् पठतः । पाण्डवाः
कौरवान् जयन्ति । उपकारः परः धर्मः अस्ति । मद्यपाः किम् न
जल्पन्ति । वायसाः किम् न भक्षन्ति । अयोग्यः पुरुषः न अस्ति ।
क्रोधसमः अनलः न अस्ति । रक्षितः धर्मः रक्षति । मन्वभाग्यः
मनुष्यः जनार्दनम् न जपति । सरलः जनः विरलः अस्ति । धिक्
कृपणम् । मत्सरः हेयः अस्ति । जितेन्द्रियः रोगान् जयति ।
पित्तोपहतः पुरुषः शशिशुभ्रम् शंखम् अपि पीतम् पश्यति ।

પાઠ ૪૪

સુમાર્ષિત

અશ્વમેધસહસ્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્ ।
અશ્વમેધસહસ્રેભ્યઃ સત્યમેષાતિરિચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

અશ્વમેધ-સહસ્રં હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ
ચ ઐતે
સત્યં સત્ય
ચ ઐતે
તુલયા ત્રાજવાથી
ધૃતમ્ ધારણ કરાયું, તોજવામાં આવ્યું
અશ્વમેધ-સહસ્રેભ્યઃ હજારો અશ્વમેધ કરતાં
સત્યમ્ સત્ય
એવ નિશ્ચે
અતિરિચ્યતે વધી જાય છે.

અર્થ—હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ ઐતે સત્ય ઐતે ત્રાજ-
વાથી તોજવામાં આવ્યાં, તેમાં હજારો અશ્વમેધ યજ્ઞકરતાં
સત્ય નિશ્ચે વધી જાય છે.

પાઠ ૪૫

અકારાંત પુલ્લિંગ નામ—વિભક્તિ ૧-૨

અકારાંત પુલ્લિંગ નામ—ચોર * ચોર પ્રિયજન * વ-
હાત્રાં માણસ સમુદ્ર * સમુદ્ર સ્વર્ગ * સ્વર્ગ.

પહેલાં માણસનાં ધાતુ—કાંઠા હચ્છવું ગર્જ ગર્જના કરવી.
તપ્ તપવું સ્થલ ઠોકર ખાવી, સ્મૃ યાદ કરવું.

સંસ્કૃત કરો:—

અમે એ ઈશ્વરને ભજીએ છીએ.

ને મંદભાગ્ય છે. એ બાળકો દોડે છે.

તમે એ એ ગ્રંથ મેળવો છો.

પુત્રવિના પિતા બેચુદ્ધ થાય છે.

તેઓ એ ઈશ્વરને જાણે છે.

ગણો માણસ પોતાનાં સગાંને નિંદતો નથી.

એ આનો શિક્ષાને પાત્ર છે.

સમુદ્ર ગર્જના કરે છે.

પવિત્ર બ્રાહ્મણ શાપ દેતો નથી.

તમે એ જનાર્દનને ભજી છો.

અમે અયોગ્ય માણસને નિંદીએ છીએ.

સમર્થ રાજાઓ લોકોને રક્ષે છે.

તું નાણુક બાળકને ભેટે છે.

તમે પૂજ્ય બ્રાહ્મણોને નમો છો.

અર્જુન સ્વર્ગને હચ્છતો નથી.

સૂર્ય તપે છે.

હું મારાં વહાણાં માણસને યાદ કરું છું.

બાળકનો પગ ઠોકર ખાય છે.

તમે આ સુંદર ગ્રંથને પાત્ર છો.

પાઠ ૪૬

સુમાપિત

ઉચ્ચમઃ સાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ પરાક્રમઃ ।
વહેતે યત્ર વર્તન્તે તત્ર દેવઃ સહાયકૃત્ ॥ ૨૨ ॥

ઉચ્ચમઃ ઉદ્યોગ

સાહસં સાહસ, હિંમત

ધૈર્યં ધૈર્યં, ધીરજ

બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ

શક્તિઃ શક્તિ

પરાક્રમઃ પરાક્રમ

અર્થે છ

એતે એ

યત્ર જ્યાં

વર્તન્તે હોય છે

તત્ર ત્યાં

દેવઃ દેવ, ઈશ્વર

સહાયકૃત્ મદદ કરનાર.

અર્થ—ઉદ્યોગ, સાહસ, ધીરજ, બુદ્ધિ, શક્તિ અને પરા-
ક્રમ એ છ જ્યાં હોય છે ત્યાં ઈશ્વર મદદ કરનાર હોય છે.

પાઠ ૪૭

અકારાંત નપુંસક નામનાં રૂપ

જેને છેડે અ આગ્યો હોય એવાં નપુંસક નામ તેમજ વિશેષણનાં ૩૫ નાચે પ્રમાણે થાય છે:—

ફલ નાં ૩૫

		એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
વિભક્તિ	૧	ફલમ્	ફલે	ફલાનિ
„	૨	ફલમ્	ફલે	ફલાનિ
„	૩	ફલેન	ફલાભ્યામ્	ફલૈઃ
„	૪	ફલાય	ફલાભ્યામ્	ફલેભ્યઃ
„	૫	ફલાત્	ફલાભ્યામ્	ફલેભ્યઃ
„	૬	ફલસ્ય	ફલયોઃ	ફલાનામ્
„	૭	ફલે	ફલયોઃ	ફલેષુ
„	૮	ફલ	ફલે	ફલાનિ

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે નર નાં ૩૫ અને ફલ નાં ૩૫ વચ્ચે પહેલી, બીજી અને આઠમી વિભક્તિમાંજ ફેરફાર છે. નિષ્ફલ વગેરે અકારાંત વિશેષણના નપુંસક લિંગનાં ૩૫ ઉપર પ્રમાણે સમજવાં.

પાઠ ૪૮

સુભાષિત

યોજનાનાં સહસ્રં તુ શનૈર્ગચ્છેત્ પિપીલિકા ।
અગચ્છન્ વૈનતેયોઽપિ પદમેકં ન ગચ્છતિ ॥ ૨૩ ॥

યોજનાનાં યોજનોનું (એક યોજન=૮ અથવા ૯ માઈલ)

સહસ્રં હજાર

તુ તો

શનૈઃ ધીમે ધીમે

ગચ્છેત્ વનય

પિપીલિકા કીડી

અગચ્છન્ નહિ જતા, નહિ ચાલતા

વૈનતેયઃ ગરુડ

અપિ પશુ

પદં પગલું

एकं એક

ન નહિ

ગચ્છતિ જાય છે, ચાલે છે.

અર્થ—ધીમે ધીમે ચાલતી કીડી હજાર યોજનોને
કાપી નાંખે છે; પરંતુ સાક્ષાત્ ગરુડ પશુ જે ચાલે નહિ
તો એક પગલું ભરી શકતો નથી.

પાઠ ૪૯

—૩૩૬—

વૌથો ગણ અને છઠ્ઠો ગણ

૬૨. ચોથા ગણુનાં નિશાની ચ છે, જે લગાડતા પૂર્વે કર્શો દેરકાર થતો નથી; જેમ કે પુષ્ + ચ + તિ = પુષ્યતિ ।

પુષ્ ધાતુનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપ:—

પુષ્યામિ	પુષ્યાવ:	પુષ્યામ:
પુષ્યસિ	પુષ્યથ:	પુષ્યથ
પુષ્યતિ	પુષ્યત:	પુષ્યન્તિ

૬૩. છઠ્ઠા ગણુની નિશાની અ છે, જે લગાડતા પૂર્વે કર્શો દેરકાર થતો નથી; જેમ કે ક્ષિપ્ + અ + તિ = ક્ષિપતિ ।

ક્ષિપ્ ધાતુનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપ:—

ક્ષિપામિ	ક્ષિપાવ:	ક્ષિપામ:
ક્ષિપસિ	ક્ષિપથ:	ક્ષિપથ
ક્ષિપતિ	ક્ષિપત:	ક્ષિપન્તિ

તેજ પ્રમાણે

નશ્ (ચોથો ગણ)	—નશ્યામિ	નશ્યાવ:	નશ્યામ:	।	વગેરે
નૃત્ („ „)	—નૃત્યામિ	નૃત્યાવ:	નૃત્યામ:	।	વગેરે
અસ્ („ „)	—અસ્યામિ	અસ્યાવ:	અસ્યામ:	।	વગેરે
લુભ્ („ „)	—લુભ્યામિ	લુભ્યાવ:	લુભ્યામ:	।	વગેરે
વિશ્ (છઠ્ઠો „)	—વિશામિ	વિશાવ:	વિશામ:	।	વગેરે
સૃજ્ („ „)	—સૃજામિ	સૃજાવ:	સૃજામ:	।	વગેરે
સ્પૃશ્ („ „)	—સ્પૃશામિ	સ્પૃશાવ:	સ્પૃશામ:	।	વગેરે
ઇષ્ [ઇચ્છ] („ „)	—ઇચ્છામિ	ઇચ્છાવ:	ઇચ્છામ:	।	વગેરે

પાઠ ૫૦

સુભાષિત

સુપૂરા સ્યાત્ કુનદિકા સુપૂરો મૂષકાંજલિઃ ।

સુસંતુષ્ટઃ કાપુરુષઃ સ્વલ્પકેનાપિ તુલ્યતિ ॥ ૨૪ ॥

સુપૂરા સહેલથી ભરાય એવી

સ્યાત્ હોય, છે

કુ-નદિકા નાની નદી, નાળું

સુપૂરઃ સહેલથી ભરાય એવા

મૂષક-અંજલિઃ ઉંદરનો ખોખો

સુ-સંતુષ્ટઃ સહેલથી સંતોષ માનનાર

કા-પુરુષઃ કાયર માણસ

સ્વલ્પકેન થોડાથી

અપિ પણ

તુલ્યતિ રાજી થાય છે.

અર્થ—નાની નદી સહેલથી ભરાઈ જાય છે, ઉંદરનો
ખોખો સહેલથી ભરાઈ જાય છે; તે પ્રમાણે સહેલથી સં-
તોષ માનનાર કાયર માણસ થોડાથી પણ રાજી થાય છે.

પાઠ ૫૧

શબ્દો

પુલ્લિંગ નામ—અધર્મ * અધર્મ ઉદ્યોગ ઉદ્યોગ, કર * હાથ કરાવાત (કર + આવાત) હાથનો ધા સદ્ તત્તવાર ચળક ચણો ચાર * છૂપો જસુસ જપ જપ જ્વર * તાવ જ્વર-નાશ તાવનો નાશ પોત હોડી ઘાળ પાણુ માર * ભાર મચૂર * મોર હગ્ગ દરદી સ્કન્ધ ખાંધ હસ્ત હાથ.

નપુંસક નામ—અમંગલ અશુભ અમૃત અમૃત અરિત્ર * હલેસું હન્ધન બળતણ કલ્યાણ શુભ, કલ્યાણ કાઢ લાકડું કુળલ કુંડળ, કાનનું ધરેણું કુલ કુળ ચિત્ત ચિત્ત તૂળ ધાસ દાત્ર * દાતરડું. પાત્ર * પીવાનું સાધન, પવાલું, વાસણ પાનોય પાણી પાપ પાપ, અધર્મ પિત્ત પિત્ત પુણ્ય પુણ્ય, ધર્મ મુખ મુખ, મોં લંબન લાંબણ, ન જમવું તે શત્રુ-મસ્તક શત્રુનું માથું સત્ય સત્ય સુવર્ણ સોનું.

વિશેષણ—અમ્લ ખાટું પાતિત પાડેલું.

ઘાતુઓ (ગણ ૧)—અપ-કૃષ્ ખસેડવું, ધકેલવું, ફર કરવું આ-નો આણવું, ઉત્-પત્ ઉડવું, ઉછ-ળવું મથ મથન કરવું, વલોવવું વમ્ વમન કરવું, ઓડવું.

„ (ગણ ૪)—તુષ્ રાગ થવું નશ્ નાશ પામવો નૂત નાયવું શુષ્ શુદ્ધ થવું.

„ (ગણ ૬)—કૃત્ [કૃન્ત્] કાપવું, ક્ષિપ્ ફેંકવું સુક્ હંકારવું, હડસેલવું.

અવ્યય—અચિરાત્ જલદી અતઃ આથી, આ કારણથી, અહિંથી અતીવ અતિશય, બહુ અથવા અથવા અથ આજે અહમ્ બસ હૃતિ એમ હૃથમ્ એવી રીતે.

૬૪. અહમ્ અવ્યયની સાથે ત્રીજી વિભક્તિ આવે છે; જેમ કે અહમ્ અમેજ અમથી બસ, અમ કર મા.

પાઠ ૫૨

અકારાંત નામ—વિભક્તિ ૩-૪

અર્થ કરે:—

સ્કન્ધેન ભારમ્ વહામિ ।

અરિત્રેણ પોતં નુદતિ ।

કુણ્ડલાય સુવર્ણમ્ આનયાસિ ।

પાત્રેણ પાનીયમ્ પિબતઃ ।

ધર્મઃ કલ્યાણાય ભવતિ ।

હૃન્ધનાય કાષ્ઠમ્ આનયાવઃ ।

દાત્રાભ્યામ્ તૃણમ્ કૃન્તતઃ ।

જપેન હૃષ્ણવરઃ તુષ્યતિ ।

હસ્તેન બાણમ્ ક્ષિપામિ ।

મયૂરાઃ અત્ર નૃત્થન્તિ ।

અધર્મેણ કુલમ્ નશ્યતિ ।

સંસ્કૃત કરે:—

પુણ્ય પાપને લડસેલે છે.

ધોડાઓને માટે ચણા.

અમૃત માટે દેવાં સમુદ્રને વહેાવે છે.

રાગ્નઓ દૃષ્ટા જસુસાવડે નેચે છે.

લાંઘણુ તાવના નાશમાટે છે

ખર્જૂરડે શત્રુનું માથું તું કાપે છે.

ચિત્ત સત્સથી શુદ્ધ થાય છે.

દરદી મુખથી ખાટું પિત્ત ઓઢે છે.

લાથના ધારથી પાડેલો પણુ દંડા ઉછળે છે.

અધર્મથી યસ.

ઉદ્ધોગ અશુભને દૂર કરે છે.

પાઠ ૫૩

દશમો ગણ

૬૫. દશમા ગણની નિશાની અચ છે, જે લગાડતા પૂર્વે નીચે પ્રમાણે ફેરફારો થાય છે:—૧. અંત્ય હ્રસ્વ અથવા દીર્ઘ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે: ૨. ઉપાંત્ય જ ની વૃદ્ધિ થાય છે: ૩. અશિવાયના ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

ધુ+અચ+તિ=ધાર્+અચ+તિ=ધારયતિ ।

દૃ+અચ+તિ=દાર્+અચ+તિ=દારયતિ ।

ચિ+અચ+તિ=ચૈ+અચ+તિ=ચાયયતિ ।

તઙ્+અચ+તિ=તાઙ્+અચ+તિ=તાઙયતિ ।

ચુર્+અચ+તિ=ચૌર્+અચ+તિ=ચૌરયતિ ।

૬૬. કથ્, ગણ, રચ્, પ્રથ્ એ ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય જ ની વૃદ્ધિ થતી નથી; સ્પૃહ, મૃગ એ ધાતુઓમાં ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થતો નથી.

ધુ (કરવું) —ધારયામિ ધારયાઃ ધારયામઃ । ધારયસિ ધારયથઃ ધારયથ । ધારયતિ ધારયતઃ ધારયન્તિ ।

દૃ (ચીરવું) —દારયામિ દારયાઃ દારયામઃ । વગેરે

તઙ્ (મારવું) —તાઙયામિ તાઙયાઃ તાઙયામઃ । વગેરે

ચુર્ (ચોરવું) —ચૌરયામિ ચૌરયાઃ ચૌરયામઃ । વગેરે

કથ્ (કહેવું) —કથયામિ કથયાઃ કથયામઃ । વગેરે

મૃગ્ (શોધવું) —ગયામિ મૃગયાઃ મૃગયામઃ । વગેરે

પ્રી [પ્રીઞ] (પ્રસન્ન કરવું) —પ્રીણયામિ પ્રીણયાઃ વગેરે.

૬૭. પહેલા, ં થા, છઠ્ઠા અને દશમા ગણની નિશાની માત્ર ધાતુને લગાડવાથી આસાર્થના બીજા પુરુષના એકવચનનું રૂપ બને છે; જેમ કે ગચ્છ=ગ, નૃચ્છ=નાચ, પૃચ્છ=પુછ, ગણચ્છ=ગણ. આસાર્થ હુકમ, સૂચના અથવા પ્રાર્થનાનો અર્થ જણાવે છે.

પાઠ ૫૪

સુમાર્ષિત

વિહાય પૌરુષં યો હિ દૈવમેવાવલમ્બતે ।
પ્રાસાદસિંહવત્ તસ્ય મૂર્ધ્નિ તિષ્ઠન્તિ વાયસાઃ ॥ ૨૫ ॥

વિહાય છોડીને

પૌરુષં પુરુષપ્રયત્નને

યઃ જે

હિ ખરેખર

દૈવમ્ નસીખને

એવ જ

અવલમ્બતે આશ્રય કરે છે

પ્રાસાદ—સિંહવત્ મહેલના કાતરેલા સિંહની પેઠે

તસ્ય તેના

મૂર્ધ્નિ માથાપર

તિષ્ઠન્તિ બેસે છે

વાયસાઃ કાગડા.

અર્થ—પુરુષપ્રયત્નને છોડીને જે મનુષ્ય ખરેખર ન-
સીખનો આશ્રય કરે છે તે મહેલના કાતરેલા સિંહ જેવો
છે, અને તેના માથાઉપર કાગડા બેસે છે.

પાઠ ૫૫

સંધિ

૬૮. ક અથવા ક પછી ક, ક કે લ આવે તો બન્ને સ્વરને બદલે ક મુકાય છે; જેમ કે પિતૃ+ક્રુણ=પિતૃણ ।

૬૯. અ અથવા આ પછી લ આવે તો બન્ને સ્વરને બદલે અલ મુકાય છે; જેમ કે તલ+લ્લકારઃ=તલ્લકારઃ ।

૭૦. અ અથવા આ પછી ઇ અથવા ઈ આવે તો બન્ને સ્વરને બદલે ઈ મુકાય છે; જેમકે એક+એક=એકૈક ।

૭૧. અ અથવા આ પછી ઓ અથવા ઔ આવે તો બન્ને સ્વરને બદલે ઔ મુકાય છે; જેમકે ડણ+ઓદન=ડણૌદન ।

સંધિ કરે:—

કર્તૃ+ક્રુજુઃ ।

પર્વતસ્ય+ઓક્ષત્યમ્ ।

અલ+પ્રતિ ।

ગન્તૃ+ક્લથ્યમ્ ।

પ્રજ્ઞા=પ્રેક્ષ્યમ્ ।

ઉદ્ગાતૃ+ક્લદ્ધિઃ ।

કૃ+ક્લકારઃ ।

કાષ્ઠ+ઓષધ્યમ્ ।

વાક્યસ્ય+ઓચિત્યમ્ ।

કૃણસ્ય+પ્રેશ્યમ્ ।

તલ+પ્રલ ।

સીતા+પ્રતિ ।

હોતૃ+લ્લકારઃ ।

સુન્દર+ઓહઃ ।

નિર્જલા+પ્રકાદશી ।

ચિત્તસ્ય+ઓત્સુક્યમ્ ।

નૃપસ્ય+ઓવાર્યમ્ ।

મહા+પ્રનઃ ।

પાઠ ૫૬

સુમાપિત

આલસ્યં यदि न भवेज्जगत्यनर्थः

को न स्याद् बहुधनको बहुश्रुतो वा ।

आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता

संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥ ૨૬ ॥

આલસ્યં આળસ

यदि नो न नहि भवेत् હોય

जगति जगतमां अनर्थः अनर्थ, નુકસાન કરનાર દુર્ગુણ

कः कोणु न नहि स्यात् થાય

बहु-धनकः બહુ ધનવાળો बहु-श्रुतः બહુ વિદ્યાવાળો

वा अथવા

आलस्यात् આળસથી

इयम् આ અવનિः પૃથ્વી

स-सागर-अन्ता સમુદ્રસુધી છેડાસુધી

संपूर्णा ભરેલી નર-પશુभिः પશુજેવા મનુષ્યોથી

निर्धनैः દરિદ્ર મનુષ્યોથી ચ અને.

અર્થ—આળસરૂપ લાનિકારક દુર્ગુણ જો જગતમાં ન હોય તો કયો મનુષ્ય બહુ ધનવાળો અને બહુ વિદ્યાવાળો થાય નહિ ? આળસને લીધે આ પૃથ્વી ઠેક સમુદ્રસુધી પશુજેવા મનુષ્યોથી અને દરિદ્રીઓથી ભરેલી છે.

(સામે પાનેથી ચાલુ) સંસ્કૃત કરો:--

આગની સુંદરતા અમે જોઈએ છીએ. ખેડુતો ખેતરોમાં ખી વાવે છે. તાવ પુષ્કળ માણસોને પીડે છે. હે સોની ! સોનું તોળા. અભ્યાસથી વિદ્વતા સિદ્ધ થાય છે. શિવદત્તના આગમાં જો મોર નાચે છે. વેપાર દેશનું ધન વધારે છે. મુસાફરને તું રસ્તો પુછે છે. ખારીથી સુંદર દેખાવ જો. શિષ્યનું સારું વર્તન શિક્ષકને પ્રસન્ન કરે છે. સમુદ્રનાં જળ ખળભળે છે. પર્વતના શિખરથી પાણીનો ધોધ પડે છે. ઉનાળામાં ઝરા સુકાય છે.

पाठ ५७

वाक्यो—विभक्ति ५-८

।द्वि'ग—अस्यास अभ्यास आग्रह * आंगो भाषा

३ भडिनो किंकर * आकर ग्रीष्म * उनागो जलप्रपात

नो धोध सर * उरो देह शरीर पक्षिक मुसाहर पर्वत पर्वत

* पुत्र मार्ग * रस्तो मेघ वाद्युं विहग पक्षी व्यापार *

॥२ शिक्षक * शिक्षक शिष्य पुरुषनुं नाम शिष्य * शिष्य

जन सारो भाषुस सुवर्णकार * सोनी.

नपुंसकलिङ्ग—आग्र * डेरी उपवन पाग क्षेत्र * जेत

जल जग वृक्ष जेवायेज्य, देभाव जन धन पाण्डित्य पंडिताई,

विद्वता पानीय पाणी पुष्प * फल बीज श्री वातावन आरी वार्द्धक

धउपणु वित्त पैसो शिखर * शिखर सुचरित सारुं वर्तन

सौन्दर्य * सुंदरता.

गण १ ना धातुओ—बल् आलवुं, अगवुं कूज् अवाज

हरवो म्कै भीमणावुं वप् वावुं वृष् वरसवुं सृष् पेट धसडी आलवुं,

धीरे धीरे आववुं; गण ४—कुम् भगलगावुं पुष् उछेरवुं, वधा-

रवुं डुष् सुडावुं सिष् सिद्ध भवुं, पार पडवुं; गण ६—प्रवृष्

वृष्] पुछवुं सिष् [सिष्] सिंयवुं, रेडवुं, छांटवुं; गण

—सुक् तोणवुं पीट् पीडवुं कल् लडाववुं.

विशेषण—प्रभूत पुष्कण सुन्दर * सुंदर.

भील शब्दो—उच्चैः उये हे हे.

अर्थ कुरोः—

विहगाः वृक्षेषु कूर्जन्ति । जातये पुष्पाणि म्कारयन्ति । मेघाः

प्रभूतं पानीयं वर्धन्ति । बाहौ मार्गं लेकतः । वार्द्धके रोगाः देहे

क्षपीति । आषाढे श्यामाः मेघाः उच्चैः गर्जन्ति । जनकः पुत्रं काक-

यति । हे किंकर आग्रवृक्षान् जकेन सिष् । सञ्जनानां वित्तं

वित्तेन न चकसि ।

પાઠ ૫૮

સંધિ—ન નો ન્

૭૨. એક જ શબ્દમાં ક્ર, ક્ષ, ર, ષ એ ચારમાંના કોઇપણ પછી ન આવે તો ન નો ન્ થાય છે; જેમકે
 પૂ+ના+સિ=પૂનામ । નૃ+નામ્=નૃણામ્ ।
 પૂર+ત=પૂર્ણ । તીર+ન=તીર્ણ ।
 કૃષ+ન=કૃણ । તૃષ+ના=તૃણા ।
૭૩. શબ્દને છેડે ન આવ્યો હોય તો તેનો ન્ થતો ન ; જેમકે નૃપાન્, નરાન્, ગુરુન્, પિતૃન્ એ શબ્દોમાં ન છેલ્લો અક્ષર હોવાથી તેનો ન્ થશે નહિ.
૭૪. ન ની પછી ત્, થ્, વ્, ષ્, ન એટલે દંતસ્થાની કોઇ પણ વ્યંજન આવે તો તેનો ન્ થતો નથી; જેમકે સરન્તિ, કૃષન્તિ, પુષ્યન્તિ, મ્રિયન્તે રમન્તે એ રૂપોમાં ન પછી દંતસ્થાની વ્યંજન આવેલો હોવાથી તેનો ન્ થશે નહિ.
૭૫. શબ્દો જુદા જુદા હોય તો ન નો ન્ થતો નથી; જેમકે હે માતર નમઃ તે એ વાક્યમાં માતર અને નમઃ એ શબ્દ જુદા હોવાથી ન નો ન્ થશે નહિ, તેમ જ પુનર નયાતિ એ શબ્દો જુદા હોવાથી ન નો ન્ થશે નહિ.

પાઠ ૫૯

સંધિ—ન નો ન્

૭૬. એક જ શબ્દમાં એક બાબુએ જ, જ, ર, ષ એ ચારમાંથી કોઈ પણ હોય, બીજી બાબુએ ન્ હોય, અને તે મની વચમાં નીચેના અક્ષરોમાંથી એક અથવા અનેક આવ્યા હોય તો પણ ન્ નો ન્ થાય છે:—

૧. કોઈ પણ સ્વર (એટલે અ થી ઔ સુધીના અક્ષર);
૨. કંઠસ્થાની વ્યંજન (એટલે ક, છ, ગ, ઘ, જ,);
૩. ઓઠસ્થાની વ્યંજન (એટલે પ, ફ, બ, મ્, મ્,);
૪. હ્ શિવાયના અંતઃસ્થ (એટલે ષ, ર, વ,);
૫. અનુસ્વાર.
૬. હ.

રામ + હન = રામેળ । આમાં એક જ શબ્દમાં ર અને ન્ ની વચ્ચે આ, મ્, હ આવ્યા છે, જેમાંના ત્રણ સ્વર અને એક ઓઠસ્થાની વ્યંજન છે તેથી ન્ નો ન્ થયો છે.

નૃપ+હન=નૃપેળ । લક્ષ+હન=લક્ષેળ । ગૃહ+આનિ=ગૃહાણિ ।

સુરભિ+ના=સુરભિના । શર્વ+આની=શર્વાણી । નરા+નામ્=નરાનામ્ । ફલ+હન=ફલેન । કારણ કે ન્ પૂર્વે જ, જ, ર, ષ નથી.

લઘુ+ના=લઘુના । વસ્તુ+ના=વસ્તુના । એ જ કારણથી.

અર્ધ+હન=અર્ધેન । કારણ કે વચ્ચે ષ બાધકારક છે.

પ્રાણ+હન=પ્રાણેન । કારણ કે જ્ એટલે (જ્ ન્) બાધકારક છે

રાક્ષસ+હન=રાક્ષસેન । કારણ કે વચ્ચે સ્ બાધકારક છે.

કૃષીવલ+હન=કૃષીવલેન । કારણ કે વચ્ચે લ્ બાધકારક છે

અરણ્ય+આનિ=અરણ્યાણિ । કારણ કે વચ્ચે ન્ બાધકારક છે.

વરુણ+આનો=વરુણાની । કારણ કે વચ્ચે ન્ બાધકારક છે.

લક્ષ્મણ+હન=લક્ષ્મણેન । કારણ કે વચ્ચે ન્ બાધકારક છે.

પાઠ ૬૦

—ॐ—

સુભાષિત

પરવારપર વ્યપરપ્રોહપરાક્ષુભઃ ।

ગંગા સૂતે કદાગત્ય મામયં ગણિતિ જ્યાતે ॥ ૨૭ ॥

પર-વાર-પારકી સ્ત્રી

પર-વ્યય-પારકું ધન

પર-પ્રોહ-ખીળનો દ્રેષ

પરાક્ષુભઃ મોં ફરવનાર, ફર રહેનાર

ગંગા ગંગા

સૂતે કહે છે

કદા ક્યારે

જાગત્ય આવીને

મામ્ મને

જર્ણ આ, એવો પુરુષ

વાલચિન્નતિ પાવન કરશે.

અર્થ—પારકી સ્ત્રી, પારકું ધન, અને ખીળનો દ્રેષ

એથી ફર રહેનાર પુરુષ આવીને મને ક્યારે પાવન કરશે

એમ ગંગા કહે છે.

આ સેખકના કેટલાએક લેખો.

૧. ધર્મનો જય — નીતિ, ધર્મ, અંતઃકરણનાં તરવો પૃથક્કરણ, સમાજનું સંધારણ, કેળવણીવગેરે અનેક ઉચ્ચ કારિની આખનો આ સંવાદમાં જાણુવવામાં આવી છે કિંમત ૩ આના.

૨. ઉપદેશવચન— (અનોક ઉત્તમ ચિત્રાથી શોભિત આળદાની નાનિકળવણીનો અંગીન પાત્રો ગુજરાતી ધોર ૩ થી ૭ અને અંગ્રેજી ધોરણ ૧ થી ૨ માટે આ નિર્ણીત. કિંમત ૨ આના.

૩. શ્રીજગદ્ગોપાસ્તુતિ—જનક આર્ટપેપર ઉપર ઉત્તમ ચિત્રસંલિત; પત્રમાં રાખવા લાયક. કિંમત ૧૫ આનો.

૪. વિદ્યાર્થીની નિત્ય પ્રાર્થના— જનક આર્ટપેપર ઉપર ઉત્તમ ચિત્રસંલિત. કિંમત ૧૫ આનો.

૫. રત્નરતનાં રત્નો—લુપ્તકાને પુનઃપ્રાર્થનો પાત્રો ચદાવનાર એક નાનારાગના અંદેશ. કિંમત ૧૫ આનો.

૬. બીડી. II બહા— (અચિત્ર) તમાકુથી થનાં દુહાહતાં નુકસાન આળદાની માથે અંભાપણની અનરકારક શૈલીથી દર્શાવનાર લેખ. કિંમત ૧૫ આનો.

૭. પ્રકર પરમેશ્વર પરમેશ્વરની અનોક અકળ લીલાઓના વર્ણનપૂર્વક પરમેશ્વર અલર્નિશ આપણી પામે જ એવી દદ પ્રતીતિ દર્શાવનાર લેખ. કિંમત ૧૫ આનો.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—

લાવનગર—રતિયાન નેગમગદામની કંપની, અરાકબગર.

મુંબઈ—એન. એમ. ટ્રિપ્પી. II કંપની, કાળકાદેવી.

રાજકોટ—હક્કર બાલેશ્વરજી મેધજી, પુરા બગર.

